

Jan Kuklík
a kolektiv

Jak odškodnit holocaust?

Jak odškodnit holocaust?

Problematika vyvlastnění židovského majetku,
jeho restituce a odškodnění

Jan Kuklík a kolektiv

Recenzovali:

PhDr. Jaroslava Milotová, CSc.

doc. Dr. iur. Mag. phil. Harald Christian Scheu, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova,

Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz

Redakce Zuzana Leštinová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První vydání

© Univerzita Karlova, 2013

© Helena Hofmannová, Katarína Kukanová,

Jan Kuklík, René Petráš, Pavel Šturma, 2013

Kniha je výsledkem projektu NAKI „Problémy
právního postavení menšin v praxi a jejich dlouhodobý
vývoj“, identifikační číslo DF12PO10VV013.

ISBN 978-80-246-2798-4

ISBN 978-80-246-2808-0 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

I.	Úvod <i>(Jan Kuklík, Pavel Šturma, Helena Hofmannová, René Petráš)</i> . . .	9
I.1	Dosavadní zpracování problematiky a vymezení tématu	9
I.2	„Restituce“ a další odškodňovací nástroje mezinárodního práva a politiky od druhé světové války do 90. let 20. století <i>(Jan Kuklík, Pavel Šturma)</i>	24
I.3	Mezinárodněprávní souvislosti odškodňování <i>(Pavel Šturma)</i>	44
II.	Osudy židovského majetku na území dnešní České republiky 1938–1945 <i>(Jan Kuklík, René Petráš, Helena Hofmannová)</i>	58
II.1	Úvod: Židé v českých zemích do roku 1938 <i>(René Petráš)</i>	59
II.2	Osud židovského obyvatelstva v Československu po Mnichovu a za druhé světové války <i>(Jan Kuklík, Helena Hofmannová, René Petráš)</i>	71
III.	Od poválečných restitucí k zákonu č. 212/2000 Sb. <i>(Jan Kuklík, Helena Hofmannová, René Petráš)</i>	142
III.1	Židé v Československu mezi osvobozením republiky a únorem 1948	142
III.2	Problematika restitucí židovského majetku v Československu v letech 1945–1948	145
III.3	Židé v Československu za komunistické éry v letech 1948–1989	194
III.4	Židé a listopad 1989.	209
IV.	Restituce židovského majetku a odškodnění v Československu a České republice po roce 1989 <i>(Jan Kuklík, Helena Hofmannová)</i>	216

V.	Slovensko (<i>René Petráš, Jan Kuklík, Helena Hofmannová</i>) . . .	251
V.1	Úvod	251
V.2	Protizidovská opatření a majetková perzekuce 1939–1945.	253
V.3	Poválečný vývoj 1945–1989	268
V.4	Vývoj po roce 1989.	276
VI.	Rakousko (<i>Jan Kuklík, René Petráš</i>)	287
VI.1	Úvod	287
VI.2	Protizidovská opatření po anšlusu a za druhé světové války	293
VI.3	Vývoj po druhé světové válce.	312
VII.	Německo (<i>Jan Kuklík, René Petráš</i>)	339
VII.1	Úvod	339
VII.2	Starší vývoj a meziválečná éra	343
VII.3	Menšinová problematika v Německu	352
VII.4	Postavení židovského obyvatelstva v Německu v letech 1935–1945.	357
VII.5	Židé v poválečném Německu a otázka majetkové restituce	370
VII.6	Situace po pádu komunistického režimu v NDR a po sjednocení Německa	396
VIII.	Maďarsko (<i>René Petráš, Jan Kuklík</i>)	407
IX.	Polsko (<i>René Petráš, Jan Kuklík</i>)	434
IX.1	Úvod	434
IX.2	Starší vývoj.	436
IX.3	Meziválečné obnovené Polsko, mezinárodněprávní ochrana menšin a polští Židé	443
IX.4	Protizidovská opatření a vývoj v letech 1939–1945	450
IX.5	Židé v poválečném Polsku	456
IX.6	Vývoj po pádu komunistického režimu a restituce židovského majetku	466

X.	Ruská federace (<i>René Petráš, Jan Kuklík</i>)	475
X.1	Historický úvod	475
X.2	Druhá světová válka	490
X.3	Vývoj po druhé světové válce	494
XI.	Ukrajina (<i>René Petráš, Jan Kuklík</i>)	505
XII.	Pobaltské státy (<i>René Petráš, Jan Kuklík</i>)	513
XII.1	Úvod	513
XII.2	Starší vývoj do roku 1918.	516
XII.3	Meziválečná éra nezávislých pobaltských států	521
XII.4	Vývoj v letech 1939–1945	529
XII.5	Židé v poválečném Pobaltí pod vládou SSSR	536
XII.6	Vývoj v obnovených státech po rozpadu SSSR	539
XII.7	Restituce židovského majetku od získání nezávislosti v roce 1991	542
XIII.	Rumunsko (<i>René Petráš, Jan Kuklík</i>)	552
XIV.	Bulharsko (<i>René Petráš, Jan Kuklík</i>)	573
XV.	Francie (<i>Katarína Kukanová, Jan Kuklík</i>)	584
XV.1	Úvod	584
XV.2	Historický exkurz.	592
XV.3	Doba temna (<i>Les Années Noires</i>) 1940–1944: Perzekuce a arizace v období okupace	599
XV.4	Restituce a reparace	616
XVI.	Belgie (<i>Jan Kuklík</i>)	630
XVII.	Nizozemí (<i>Jan Kuklík</i>)	644
XVIII.	Itálie (<i>Jan Kuklík</i>)	660
XIX.	Norsko (<i>Jan Kuklík</i>)	674

XX. Švédsko (<i>Jan Kuklík</i>).....	680
XXI. Velká Británie (<i>Jan Kuklík</i>).....	683
XXII. Švýcarsko (<i>Jan Kuklík</i>).....	689
Závěry (včetně úvah o dalším možném výzkumu) (<i>Jan Kuklík</i>).....	695
Summary.....	710
Bibliografie	725
Místní rejstřík	753

I. ÚVOD

(Jan Kuklík, Pavel Šturma,
Helena Hofmannová, René Petráš)

I.1 Dosavadní zpracování problematiky a vymezení tématu

Problematicke vyvlastňování židovského majetku za druhé světové války a po jejím skončení byla u nás v uplynulých letech věnována již celá řada projektů, monografií a dílčích studií.¹ Nejčastěji byla tato otázka sledována jako integrální součást nacistické politiky v „židovské otázce“ a analyzována byla zejména její protektorátní specifika.² Pokročily též studie věnované období druhé republiky³, vývoji v říšské župě Sudety⁴ či regionálním⁵ nebo odvětvovým příkladům ariza-

¹ Ze starších prací lze zejména pro otázku hospodářských metod germanizace a arizací využít práci Král, V.: *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*, I.–III. díl, Praha 1957–1959, i když je ideově poplatná době svého vzniku.

² Viz zejména monografií M. Kárného: „Konečné řešení“. *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*, Praha 1991, zejména s. 9 an., kde definuje jednotlivé fáze nacistické politiky a u každé z nich konstatuje její souvislost s násilnou expropriací. Viz též jeho výběrovou bibliografii in: *Terezínské studie a dokumenty*, Praha 2001, s. 29 an. Nejpodněnější dílčí studií ve vztahu k majetkové perzekuci je Milotová, J.: *K historii Neurathova nařízení o židovském majetku*, in: *Terezínské studie a dokumenty*. Praha 2002, s. 63 an. Viz též Rothkirchenová, L. – Schmidt-Hartmannová, E. – Dagan, A.: *Osud Židů v protektorátu 1939–1945*, Praha 1991; Rothkirchen, L.: *The Jews of Bohemia and Moravia*, Yad Vashem, Jerusalem 2005; Machala, J.: *Vyostřování protektorátní protizidovské politiky v roce 1941*, www.ustrcr.cz/data/pdf/publikace/sborniky/rok1941/machala-jan.pdf a Kuklík, J. – Gebhart, J.: *Velké dějiny země Koruny české, XVb*, Praha 2007, zejména s. 73 an.

³ Pojar, M. – Soukupová, B. – Zahradníková, M. (ed.): *Židovská menšina za druhé republiky*, Praha 2007.

⁴ Zimmerman, V.: *Pachatelé a přihlížejíci. Pronásledování židů v sudetské župě*, in: *Terezínské studie a dokumenty*. Praha 1999, s. 129 an.; Kocourek, L.: *Osud židů v sudetské župě v obraze dochovaných pramenů*, in: *Terezínské studie a dokumenty*. Praha 1997, s. 72 an.; Osterloh, J.: *Nacionálně socialistické pronásledování židů v říšské župě Sudety v letech 1938–1945*, Praha 2010.

⁵ Viz např. Hampel, J.: *Osud židovského obyvatelstva města Jihlavy 1938–1942*, in: *Terezínské studie a dokumenty*. Praha 1998, s. 86 an.; Bartoš, J.: *Arizace židovského majetku v Olomouci v roce 1939*, in: *Terezínské studie a dokumenty*. Praha 2000, s. 297 an.;

ce.⁶ V návaznosti na níže zmíněný vývoj v mezinárodních jednáních byly v rámci národních expertních komisí zkoumány otázky spojené s arizací a konfiskacemi zlata a drahých kovů⁷, uměleckých předmětů⁸, nemovitostí⁹ či pojistek.¹⁰ Bohužel zjištění českých expertních týmů nebyla s výjimkou „židovského zlata“ vydána tiskem a přeložena do angličtiny, a tak například zpráva expertního týmu o uměleckých předmětech byla využita pouze v rámci specializovaného Centra pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí druhé světové války zřízeného při Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR,¹¹ které své výzkumy, založené často na původní expertní zprávě, veřejnosti

Menšíková, M.: Počátky perzekuce židovského obyvatelstva v Brně, in: Židé a Morava. VII. sborník z konference konané 15. listopadu 2000 v Muzeu Kroměřížska, Kroměříž 2001, s. 140–146.

⁶ Bednarčík, P.: Arizace české kinematografie, Praha 2003; Schmid, D. C.: Ztracený chmel a slad? K arizaci židovských sladoven v protektorátu Čechy a Morava, in: Tereziánské studie a dokumenty, Praha 2001, s. 95 an.; Jančík, D.: Metody germanizace českého hospodářského prostoru v období německé okupace na příkladu Báňské a hutní společnosti Praha, in: Acta Oeconomica Pragensia, roč. 16, č. 1, 2008, s. 53 an.

⁷ Zpráva expertního týmu zřízeného smíšenou pracovní komisí na základě usnesení vlády České republiky ze dne 25. 11. 1998 č. 773 nazvaná Židovské zlato, ostatní drahé kovy, drahé kameny a předměty z nich v českých zemích 1939–1945 (vyšla v roce 1998 v Praze v nakladatelství Sefer, a to v české a anglické verzi).

⁸ Viz oficiálně nepublikovaná zpráva expertního týmu zřízeného smíšenou pracovní komisí na základě usnesení vlády České republiky ze dne 25. 11. 1998 č. 773 k otázce arizace uměleckého majetku s názvem Umělecké předměty ze židovského majetku v českých zemích 1938–1945, protiprávní zásahy do majetkových práv, jejich rozsah a nástin dalšího osudu tohoto majetku, osobní archiv autora. Komise pracující ve složení doc. L. Slavíček, doc. V. Vlnas, dr. M. Hájková, R. Machatková, Mgr. M. Veselská, doc. J. Kuklík navrhla svá zjištění publikovat a přeložit do anglického jazyka, k tomu však smíšená pracovní komise nepřistoupila. Zpráva je přesto k dispozici na www.lootedart.com/web_images.

⁹ Výsledkem práce této subkomise je databáze nemovitostí čítající více než 2 700 položek.

¹⁰ T. Jelínek publikoval svoje zjištění pro mezinárodní konferenci ve Washingtonu – Jelínek, T.: Insurance in the Nazi Occupied Czech Lands. Preliminary findings. Break-out Session on Holocaust-Era Insurance: Historical Overview, Nazi Confiscation of Insurance Policy Assets, Washington Conference on Holocaust-Era Assets in 1998, Based on the findings of the Czech Working Group on Holocaust Insurance, fcit.usf.edu/holocaust/resource/assets/heac5.pdf. Na toto téma zpracoval i doktorskou disertační práci – Pojišťovny v českých zemích v letech 1938–1945. Konfiskace pojistek, VŠE 2012, 171 stran.

¹¹ Centrum vzniklo k 1. 11. 2001 na základě rozhodnutí smíšené pracovní komise (vytvořené usnesením vlády České republiky ze dne 25. 11. 1998 č. 773), které předsedal místopředseda vlády JUDr. Pavel Rychetský. Komise ukončila svou působnost 15. 5. 2002.

zprostředkovalo jen postupně a k syntéze se dosud ani nepropracovalo.¹²

Pokusem o komplexní pojednání spojující problematiku arizace a restituce židovského majetku v českých zemích přístupným širší veřejnosti tak byla až publikace autorů D. Jančíka, E. Kubů a J. Kuklíka.¹³ Přelomovou prací se stala monografie D. Jančíka a E. Kubů věnovaná spojení arizace s německým finančním ústavem Kreditanstalt der Deutschen¹⁴, která byla doplněna monografií o roli německých bank v procesu arizace v protektorátu Čechy a Morava, jež vyšla v německém jazyce.¹⁵ Postavení bank v procesu arizace byl věnován i výsledek zvláštního grantu ministerstva zahraničních věcí z roku 2002.¹⁶ Právní postavení židovského obyvatelstva včetně majetkové perzekuce se stalo tématem pro několik prací Heleny Petrův (Hofmannové), zejména její nejnovější práci nazvanou příznačně *Zákonné bezpráví*.¹⁷ Spojením souvislostí válečného a bezprostředně poválečného vývoje se nejnověji zabýval ve své podnětné monografii Jan Láníček.¹⁸

¹² Z publikací viz *Budoucnost ztraceného kulturního dědictví. Dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí II. světové války. Příspěvky z mezinárodní vědecké konference v Českém Krumlově (22.–24. 11. 2005)*, editor M. Borák, Praha 2007; *Ztracené dědictví. Příspěvky z „kulatých stolů“ na téma dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí II. světové války*, editor M. Borák, Praha 2006; *Restituce zkonfiskovaných uměleckých předmětů. Přání nebo realita? Sborník z mezinárodní vědecké konference konané v říjnu 2007 v Liberci, Praha 2008*; Krejčová, H. – Vlček, M.: *Výkupné za život. Vývozy a vynucené dary uměleckých předmětů při emigraci židů z Čech a Moravy v letech 1938–1942 (na příkladu Umělecko-průmyslového musea v Praze)*, Praha 2009.

¹³ Jančík, D. – Kubů, E. – Kuklík, J.: *Arizace a restituce židovského majetku v českých zemích (1939–2000)*, Praha 2003.

¹⁴ Jančík, D. – Kubů, E.: *„Arizace“ a arizátoři*, Praha 2006.

¹⁵ Jančík, D. – Kubů, E. – Šouša, J.: *Arisierungsgewinnler. Die Rolle der deutschen Banken bei der „Arisierung“ und Konfiskation jüdischer Vermögen im Protektorat Böhmen und Mähren 1939–1945*, Wiesbaden 2011. K této otázce viz též Kopper, Ch.: *„Arizace“ německo-českých akciových bank*, in: *Konkurence i partnerství. Německé a československé hospodářství v letech 1918–1945*, Praha 1999, s. 275–285.

¹⁶ Šouša, J. – Jančík, D. – Kubů, E. – Milotová, J. – Novotný, J.: *„Arizační profitienti“*. Úloha bank v procesu arizace v protektorátu Čechy a Morava, Praha: Ministerstvo zahraničních věcí ČR 2002 (projekt RB 35/19/00). Z tohoto výstupu bylo publikováno rozsáhlé resumé a dr. Milotové děkujeme za poskytnutí její části výstupu nazvané *Banky ve službách gestapa a Ústředny pro židovské vystěhovalce*.

¹⁷ Petrův, H.: *Zákonné bezpráví. Židé v protektorátu Čechy a Morava*, Praha 2011.

¹⁸ Láníček, J.: *Czechs, Slovaks and the Jews 1938–48. Beyond Idealisation and Condemnation*, New York 2013.

Pokud jsme chtěli do současných diskusí vnést nový prvek, nabízel se učinit dvě základní úvahy. Jednak opravdu organicky propojit jednotlivé způsoby vyvlastňování židovského majetku s následnými restitučními a odškodňovacími iniciativami, jednak zasadit problematiku do mezinárodního srovnání. Volený srovnávací aspekt je právě pro problematiku nejruznějších forem vyvlastnění židovského majetku a jeho restituce a odškodňování po druhé světové válce nesmírně důležitý a přínosný. Celý problém je totiž potřeba chápat v celoevropských, či spíše celosvětových souvislostech, protože stejně jako vyvlastňování a arizace ani následná restituce a odškodňování Židů se samozřejmě zdaleka netýkají jen České republiky. Otázka restituce nacisty a s nacisty v té či oné míře kolaborujícími režimy „uloupeného“ (v anglickém prostředí se proto nejčastěji hovoří o pojmu „looted“), konfiskovaného a dalšími způsoby nuceně vyvlastněného židovského majetku získala totiž zejména v druhé polovině 90. let minulého století skutečně celosvětový mezinárodněpolitický a právní rozměr.¹⁹ To vyvrcholilo koncem roku 1998 mezinárodní konferencí ve Washingtonu (Conference on Holocaust-Era Assets)²⁰ a jednou z dalších fází tohoto procesu (anglicky nazývaného „follow up“) bylo nejen mezinárodní fórum ve Vilniusu v roce 2000 (věnované „uloupeným“ uměleckým předmětům)²¹, ale i konference v Praze pořádaná v červnu 2009 v rámci českého předsednictví EU, která hodnotila právě naplnění principů washingtonské konference. V rámci tohoto procesu byla vydána tzv. Terezínská deklarace, kterou podepsalo 47 signatářů a jejímž výsledkem bylo mj. vytvoření Evropského institutu šoa. A právě tento institut se ujal organizace srovnávacího projektu, jehož výsledkem je tzv. Green Paper o problematice restituce židovského nemovitého majetku mapující situaci v jednotlivých státech, i když pro to zvolil metodu zveřejnění situačních zpráv.²²

¹⁹ K tomu viz Marrus, M. R.: *Some Measure of Justice. The Holocaust Era Restitution Campaign of the 1990s*, The University of Wisconsin Press 2009, zejména s. 10–36.

²⁰ Viz *Proceedings of the Washington Conference on Holocaust-Era Assets*, held November 30 – December 3, 1998 in Washington, D.C., ed. J. D. Bindenagel, February 1999.

²¹ www.lootedartcommission.com/vilnius-forum

²² V listopadu 2012 se pod záštitou českého ministerstva zahraničí konala mezinárodní konference věnovaná restituci nemovitého majetku, *Immovable Property Review Conference*,

Kromě toho se tyto otázky řešily a řeší na úrovni Evropského parlamentu (zejména známé rezoluce z prosince 1995 o restituci židovského komunitního majetku²³ a z července roku 1998 o restituci majetku obětí holocaustu²⁴), Evropské komise (zejména ve směrnici 93/7/EEC²⁵, při přístupových rozhovorech Rumunska či v rámci projednávání otázek spojených s možnými právními překážkami pro volný pohyb zboží²⁶), Rady Evropy (kromě již zmíněného vilniuského fóra též v rezoluci parlamentního shromáždění Rady Evropy z 5. listopadu 1999 o restituci židovského uměleckého majetku²⁷ a v činnosti Evropského soudu pro lidská práva) a v 90. letech také v rámci Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE). Česká republika je nejčastěji v obdobných srovnáních zařazována mezi další země bývalého sovětského bloku střední a východní Evropy, kde od devadesátých let probíhají v té či oné podobě restituce majetku zabraného komunistickými režimy po druhé světové válce.²⁸ S těmito státy ji také spojuje skutečnost, že proces restitucí židovského majetku probíhal zároveň s procesem vyrovnání se s komunistickou minulostí.²⁹ Podle našeho názoru však existuje řada důvodů pro srovnání jak s dalšími státy střední Evropy

Green Paper on the Immovable Property Review Conference 2012, www.shoahlegacy.org/.../green_paper_on_the_immovable_property_review_conference_2012.pdf.

²³ Official Journal (OJ) C17, 22. 1. 1996.

²⁴ OJ C292, 21. 9. 1998.

²⁵ Týká se navrácení uměleckých předmětů protiprávně vyvlastněných na území členských států.

²⁶ Jednalo se o posouzení otázek spojených s právními překážkami volnému pohybu zboží na vnitřním trhu, které by mohly vyplývat ze zpochybněného vlastnictví z nevyřešených restitucí Evropským parlamentem, výsledkem bylo přijetí tzv. De Clercq „Report on a legal framework for free movement within the internal market of goods whose ownership is likely to be contested“ 17. prosince 2003, <http://www.europarl.europa.eu>. K následné směrnici viz Official Journal of the European Union, C 91 E/500.

²⁷ Rezoluce 1205, 1999, www.assembly.coe.int.

²⁸ K tomu viz zejména publikace S. Eizenstata, který byl americkým State Departmentem v roce 1995 jmenován zvláštním vyslancem pro majetkové nároky ve střední a východní Evropě (Special Envoy for Property Claims in Central and Eastern Europe), in: Justice after Confiscation, Restitution of Communal and Private Property in Central and Eastern Europe. Česky též Nedokonale spravedlnost. Uloupený majetek, nucené práce a nevyřízené účty druhé světové války, Praha 2005.

²⁹ O složitých aspektech tohoto procesu pojednává např. sborník Vyrovnání se s komunistickou minulostí ve státech střední Evropy. Sborník příspěvků z Konference středoevropských ústavních soudů, Praha 2003.

(Rakouska a SRN), tak se státy západní Evropy, v nichž z řady příčin také neproběhla po skončení války úplná restituce a odškodnění obětí holocaustu a v nichž byl tento problém řešen hlavně v průběhu 90. let 20. století.

Tento často aktuální diplomatický, politický či finanční zájem má ještě výraznější odezvu ve vědeckém světě, tedy hlavně mezi historiky, neboť v celé řadě států předcházela konkrétním právním krokům důkladná analýza historických procesů spojených s druhou světovou válkou, a to formou zpráv řady národních „historických“ či „smíšených“ komisí, které vytvořily vlády příslušných zemí. Šlo například o švýcarskou Volckerovu komisi pro prozkoumání otázky „spících kont“, francouzskou komisi Jeana Mattéoliho (a zvláštní komisi pro umění, registr depozit a pro Paříž, Lyon, Bordeaux a Merignac), rakouskou, britskou (respektive komisi Foreign Office k otázkám nacistického zlata a nepřátelského majetku), belgickou, nizozemskou (respektive několik komisí věnovaných zlatu a drahým kovům, uplatnění zákonů LiRo, uměleckým předmětům a židovskému majetku obecně)³⁰, norskou³¹, švédskou, slovenskou, chorvatskou, italskou, portugalskou, španělskou či tureckou historickou komisi a komise latinskoamerických zemí (Argentiny, Brazílie) či komise vytvořené v Pobaltí³², jejichž závěry (popřípadě s jejich výzkumem související publikace) jsme samozřejmě mohli využít i my v tomto srovnání.³³ Zvláštní poradní

³⁰ K výsledkům jejich výzkumů viz např. Barendregt, J.: *Securities at Risk. The Restitution of Jewish Securities Stolen in the Netherlands during World War II*, Amsterdam 2004.

³¹ Zde došlo k vydání dvou zpráv – většinové a zprávy s minoritním votem, která však lépe vystihovala názory židovských členů expertní komise. Viz k tomu *The Reisel / Bruland Report on the Confiscation of Jewish Property in Norway*, Oslo, červen 1997.

³² Seznam dosud vytvořených komisí a jejich výsledky viz Beker, A.: *Unmasking History*, c. d., s. 22–29.

³³ Publikovány byly zejména zprávy švýcarské komise vedené historikem Francois Bergerem z roku 1999: *Independent Commission of Experts, Second World War, Switzerland and Refugees in the Nazi Era*; německy poté i *Die Schweiz. Der Nationalsozialismus und der Zweiten Weltkrieg. Schlussbericht*, Curych 2002; zprávy tzv. Mattéoliho komise a dalších dílčích komisí (blíže viz seznam použitých pramenů a literatury), zpráva švédské komise z roku 1999: *Sweden and Jewish Assets: Final Report From the Commission on Jewish Assets at the Time of the Second World War*; závěrečná zpráva rakouské historické komise vyšla v nakladatelství Oldenbourg (Jablonek, C. a kol.: *Schlussbericht der Historikerkommission der Republik Österreich. Vermögensentzug während der NS-Zeit sowie Rückstellungen und Entschädigungen seit 1945 in Österreich. Zusammenfassungen und*

komisi prezidenta vytvořily i Spojené státy americké (poté, co v roce 1997 vznikla tzv. Eizenstatova zpráva), jejíž zjištění jsou důležitá také vzhledem k americkému podílu na poválečných restitucích v Německu a Rakousku i vzhledem k roli, jakou americká diplomacie v této otázce tradičně hraje.³⁴ Srovnávací prvky lze abstrahovat z činnosti specializovaných institucí, jako je The Commission for Looted Art in Europe (CLAE), která vznikla v roce 1999 a která má mandát zastupovat židovské organizace European Council of Jewish Communities a Conference of European Rabbis. Vytvořila také registr „uloupeného“ židovského uměleckého majetku.³⁵

K tomu samozřejmě v českém kontextu přistupuje možnost využití dlouhodobého zájmu Institutu Tereziánské iniciativy o tuto otázku a prací již zmíněných českých expertních komisí, vysokoškolských a akademických pracovišť a Židovského muzea v Praze. Význam srovnávacích aspektů ostatně naznačil již sborník vydaný v roce 2002 Židovským muzeem v Praze a nazvaný Stín šoa nad Evropou.³⁶ Námi sledované téma bylo předmětem zájmu i několika srovnávacích, historicky či politologicky zaměřených zahraničních projektů, z nichž dosud nejvýznamnějším je ten editovaný Martinem Deanem, Constantinem Goschlerem a Philippem Thorem s anglickým názvem Robbery and Restitution, The Conflict over Jewish Property in Europe.³⁷ Na něj M. Dean navázal přelomovou prací nazvanou Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945, z roku 2009.³⁸ Zamýšlí se v ní jak nad dynamikou a způsoby konfiskací židov-

Einschätzungen. Band 1, Wien – München 2003). V roce 2001 byla publikována i konečná zpráva italské komise Alessandra Rizzo: Italy Panel Finds Asset Plundering. Podrobný přehled podle jednotlivých států poskytuje United States Holocaust Memorial Museum, ushmm.org/information/exhibitions/online-features/special-focus/holocaust-era-asset.

³⁴ Viz Plunder and Restitution: The US and Holocaust Victim's Assets. Findings and Recommendations of the Presidential Advisory Commission on Holocaust Assets in the United States. December 2000, US Government Printing Office 2000.

³⁵ www.lootedartcommission.com

³⁶ Pojar, M. (ed.): Stín šoa nad Evropou, Praha 2002.

³⁷ Robbery and Restitution. The Conflict over Jewish Property in Europe. Published in Association with the United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), New York 2008. Též německy pod názvem Raub und Restitution, Frankfurt am Main 2003.

³⁸ Dean, M.: Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945, Cambridge – New York 2009.

ského majetku v závislosti na vývoji nacistické politiky, tak právě nad srovnávacími aspekty, když si všímá zejména odlišností v uplatňování protizidovských opatření v Německu (včetně anšlusového Rakouska), západní Evropě a na východě.

Kromě toho je řada srovnávacích otázek zpracovávána v syntézách věnovaných holocaustu. Zde je na prvním místě možno jmenovat Raula Hilberga, jehož monumentální dílo *The Destruction of the European Jews* vyšlo v několika postupně doplňovaných verzích³⁹, Saula Friedländera⁴⁰ a také britského historika sira Martina Gilberta.⁴¹ Tématu se věnuje nespočet dalších monografií, studií, slovníkových příruček⁴² či sborníků a není možné podat vyčerpávající přehled. Jako příklad z mnoha můžeme uvést *Nazi Europe and Final Solution*⁴³ (editoři David Bankier a Israel Gutman), Yad Vashem, Jerusalem 2003, či *Confiscation of Jewish Property in Europe, 1933–1945, New Sources and Perspectives*.⁴⁴ Důležité jsou též edice příslušných dokumentů, na které budeme odkazovat v částech věnovaných jednotlivým státům, zvláštní pozornost je potřeba věnovat projektu 16dílné edice nazvané *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das Nationalsozialistische Deutschland 1933–1945*.

Srovnávací aspekty věnované speciálně právu nalezneme dosud spíše výjimečně, a když, tak jsou zaměřeny nejčastěji na mezinárodně-

³⁹ Poprvé vyšla v roce 1961. Viz zejména třetí vydání ve třech dílech Hilberg, R.: *The Destruction of the European Jews*, New Haven 2003.

⁴⁰ Friedländer, S. – Kenan, O.: *Das Dritte Reich und die Juden 1933–1945*, München 2010. Anglicky vyšlo ve dvou dílech jako *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933–1939*, New York 1997, a *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews 1939–1945*, New York 2007.

⁴¹ Viz zejména jeho klasickou práci *The Holocaust: The Jewish Tragedy*, která vyšla v roce 2006 v nakladatelství Collins již v 15. vydání. Gilbert vydal též například *Atlas of the Holocaust* a řadu dalších prací k tématu. Viz např. heslo *Martin Gilbert* v anglické verzi Wikipedie.

⁴² Viz například Gutman, I. (ed.): *Encyclopedia of the Holocaust*, New York 1995. K srovnávacímu je možno využít i přehledy vývoje židovských komunit v jednotlivých státech Evropy jako např. Kotowski, E.-V. – Schoeps, J. – Wallenborn, H. (ed.): *Handbuch zur Geschichte der Juden in Europa*, Darmstadt 2012.

⁴³ Bankier, D. – Gutman, I. (ed.): *Nazi Europe and Final Solution*, Jerusalem 2003.

⁴⁴ Shapiro, P. A. – Dean, M. C. (ed.): *Confiscation of Jewish Property in Europe, 1933–1945. New Sources and Perspectives*, Center for Advanced Holocaust Studies USHMM, Washington 2003.

právní aspekty.⁴⁵ Jedním z prvních zpracování jsou studie Nehemiah Robinsona: *Reparations and Restitution in International Law as Affecting Jews* a *Ten Years of German Indemnification*.⁴⁶ Nové impulzy mezinárodního práva a politiky z období 90. let jsou zachyceny v níže zmíněných pracích profesorů Michaela Bazylera, Michaela Marruse a také Stuarta Eizenstata.

Řada srovnávacích právních aspektů byla zpracována specializovanými židovskými institucemi, šlo však nejčastěji o přehledy postupu restitučních kauz v jednotlivých zemích či návody, jak v jednotlivých státech postupovat.⁴⁷ Komparativním právním aspektům nejen z praktického, ale i teoretického hlediska se systematicky věnuje zejména Michael J. Bazyl, který nejprve v roce 2002 v prestižním časopise *The Berkeley Journal of International Law* publikoval studii *The Holocaust restitution movement in comparative perspective*⁴⁸, o rok později vydal přelomovou monografii pod názvem *Holocaust Justice* a poté spolu s Rogerem Alfordem stál u vzniku významného sborníku z roku 2006, který byl na NYU vydán pod názvem *Holocaust Restitution*.⁴⁹

Podobně jako to zamýšlejí autoři této monografie, se k tématu postavil i sborník *The Plunder of Jewish Property during the Holocaust*,

⁴⁵ Jednou z výjimek je např. W. Grunner, který se zabývá vztahem lokálních a centrálních protizidovských opatření, v jeho studii jsou srovnávány některé aspekty nacistické a protektorátní protizidovské politiky, viz Grunner, W.: *Protektorát Čechy a Morava a protizidovská politika v letech 1939–1941. Místní iniciativy, opatření na regionální úrovni a rozhodnutí ústředních orgánů na území „Velkoněmecké říše“*, Terezínské studie a dokumenty 2005, Praha 2006.

⁴⁶ Robinson, N.: *Reparations and Restitution in International Law as Affecting Jews*. *Jewish Yearbook of International Law*, 1948. Týž: *Ten Years of German Indemnification*. Conference on Jewish Material Claims Against Germany, New York 1964.

⁴⁷ World Jewish Congress "Reparations, Restitution, Compensation: The Jewish Aspects", Annual Institute Report, 1956. Pro střední a východní Evropu viz např. Marilyn, H.: *The Restitution of Jewish Property in Central and Eastern Europe*. American Jewish Committee, New York 1997. Ve formě základních informací viz webová stránka www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/claims.

⁴⁸ Bazyl, M.: *The Holocaust Restitution Movement in Comparative Perspective*, *Berkeley Journal of International Law*, č. 11, 2002.

⁴⁹ Bazyl, M. – Roger, P. A. (ed.): *Holocaust Restitution: Perspectives on the Litigation and Its Legacy*, New York 2006. Týž: *Holocaust Justice, the battle for restitution in America's Courts*, New York 2003.

Confronting European History, editovaný Avi Bekerem.⁵⁰ Kromě úvah o mezinárodních a právních souvislostech restitucí židovského majetku spočívá jeho největší přínos ve vypracování přehledu restitučních a odškodňovacích iniciativ nejen v západní, ale i střední a východní Evropě, přestože je podáván zejména z pohledu World Jewish Restitution Organization (WJRO). K historii klíčové židovské restituční a odškodňovací instituce ve vztahu k Německu (tzv. Claims Conference) máme k dispozici monografii Ronalda Zweiga, která se zabývá i související právní otázkou reparací od Německa.⁵¹

Komparativní pohled i detaily ze zákulisí diplomatických jednání o restitucích 90. let přináší také práce amerického diplomata a hlavního amerického vyjednavče v otázkách spojených se židovskými restitucemi Stuarta E. Eizenstata.⁵²

Michael R. Marrus v již zmíněné práci *Some Measure of Justice, The Holocaust Era Restitution Campaign of the 1990s*, se zabývá i otázkami vzájemného vztahu mezi právem a dějinnými událostmi a zejména možnostmi, které má právo k nápravě historických křivd.⁵³ Podobné úvahy obsahuje i úvodní studie *Memory and Restitution* Dana Dinera ze sborníku významné mezinárodní konference uspořádané na téma restituce židovského majetku ve Vídni v červnu 2001, která navíc otázky restitucí po roce 1989 váže na otázku „obnovy historické paměti“.⁵⁴

To nás vedlo k přesvědčení, že i v této publikaci je potřeba zdůrazňovat, že právní otázky jsou jen jedním z aspektů tragických událostí konce 30. let a druhé světové války vedoucí k holocaustu. Zastáváme také názor, že otázka restitucí a odškodňování nesmí být redukována jen na „technické“ a formálně právní otázky či na otázku „peněz“⁵⁵, ale že může pomoci k morálnímu vyrovnání se s tragickými historickými

⁵⁰ Beker, A. (ed.): *The Plunder of Jewish Property during the Holocaust. Confronting European History*, New York 2001.

⁵¹ Zweig, R.: *German Reparations and the Jewish World: A History of the Claims Conference*, Londýn 2001.

⁵² Eizenstat, S. E.: *Imperfect Justice: Looted Assets, Slave Labor and Unfinished Business of World War II*, New York 2003.

⁵³ Marrus, M. R.: *Some Measure of Justice*, c. d., zejména kapitola 4, s. 85 an.

⁵⁴ Diner, D. – Wunberg, G. (ed.): *Restitution and Memory, Material Restoration in Europe*, New York 2007, zejména s. 9–15.

⁵⁵ K této otázce viz však Sznaider, N.: *Pecunifying Respectability? On the Impossibility of Honorable Restitution*, c. d., s. 51 an.

událostmi a také k lepšímu poznání vlastního procesu prosazování protizidovských opatření a následného vyvražďování židovského obyvatelstva v Evropě. Právní aspekty jsou tak nejen spojeny s analýzou vlastní právní úpravy či nejdůležitějších případů, ale mají i své právně teoretické a právně filozofické základy a důležité přesahy. Srovnávací aspekty byly zdůrazňovány jak v souvislosti s mezinárodním jednáním zmíněné washingtonské konference z roku 1998, tak v řadě soudně projednávaných případů, zejména v případech níže popsanych hromadných žalob před americkými soudy. Nejpráhledněji viz Holocaust Victim Assets Litigation (Swiss Banks), Special Master's Proposal, September 11, 2000, kde jako zvláštní příloha byl zpracován přehled restitučních a odškodňovacích dohod, předpisů a také právní situace v jednotlivých zemích.

Objevily se i studie, které se zabývají srovnáváním vybraných zemí, respektive zemí určitého regionu, kde se lépe hledají společné identifikační znaky a kde je nejlépe možno využít výhody komparativního přístupu.⁵⁶ Takovým příkladem týkajícím se České republiky, Slovenska, Polska a Maďarska je studie Catherine Horel, publikovaná v již zmíněném sborníku editovaném Danem Dinerem a Gotthartem Wunbergem.⁵⁷ Catherine Horel navíc zasazuje problematiku restitucí do širšího politického, společenského i ekonomického kontextu vývoje po roce 1989. Horel je však autorkou i francouzsky psané monografie na toto téma, která vyšla pod názvem *La restitution des biens juifs et le renouveau juif en Europe centrale: Hongrie, Slovaquie, Republique tcheque*.⁵⁸ Zmíněná kniha však zároveň ukazuje, že regionálně omezené srovnávání může přinášet i poněkud zkreslené či jen omezené výsledky, například při hodnocení „úspěšnosti“ zvolených restitučních a odškodňovacích schémat. Podobně se komparativním aspektem odškodňování obětí holocaustu ve Švýcarsku, Francii a východním Německu zabývá švýcarská historička Regula Ludi. I když její práce se zabývá

⁵⁶ Nejčastěji se tak doposud dělo ve srovnávání Francie, Nizozemska a Belgie. Viz též část věnovanou těmto státům.

⁵⁷ Horel, C.: *Restitution and Reconstructed Identity, Jewish Property and Self-Awareness in Central Europe*, in: *Restitution and Memory. Material Restoration in Europe*, c. d., s. 189 an.

⁵⁸ Horel, C.: *La restitution des biens juifs et le renouveau juif en Europe centrale: Hongrie, Slovaquie, Republique tcheque*, Frankfurt n. M. 2002.

spíše vlivem historického kontextu a konstrukcí kolektivní historické paměti, analyzuje i roli (a zejména slabiny) mezinárodního a vnitrostátního práva v oblasti odškodňování obětí nacistické perzekuce. Na tuto práci pak navázala šířeji koncipovanou monografií z roku 2012, která však, kromě obecnějšího rámce reparačních jednání, nepřesáhla oblast zmíněných tří sledovaných zemí.⁵⁹

Srovnávací právní věda je u takového specifického tématu v České republice poměrně pozadu, a to hned z několika důvodů. Vcelku je možno říci, že vědecký (historický) zájem se dlouho věnoval spíše jen brutálnímu útlaku a vyhlazování židovského obyvatelstva a otázky majetkové byly pojednávány jako součást tohoto procesu. Poválečné restituce a odškodňování byly až na výjimky analyzovány poté jako součást obecně pojatých odškodňovacích iniciativ obětí nacistického režimu a s určitou výjimkou jednání SRN a Izraele a činnosti specializovaných organizací, jako byla již zmíněná Claims Conference⁶⁰, nepředstavovaly větší téma pro vědecké zkoumání.

Specifická situace nastala v bývalých komunistických státech, kde židovské dějiny včetně holocaustu byly do značné míry na indexu a Izrael byl dlouhou dobu „oficiálním nepřítelem“ sovětského bloku. Židovská problematika se proto stala s pádem režimů podobně jako další dosud tabuizovaná témata vcelku módní (často se v této souvislosti hovoří například o „odmrazování historie“⁶¹) a po roce 1989 se rychle objevilo velké množství odborné i popularizační literatury. V této vlně zájmu o židovskou otázku v české společnosti se specifické problémy židovských restitucí, oživené i v západních státech, poněkud ztrácejí. Pohled Čechů na židovské restituce a odškodňování je tedy překryt velkým zájmem historiků a publicistů o židovská témata, a jak si ještě podrobněji ukážeme, současně také splývá s obecnými restitucemi a jejich někdy problematickým průběhem.

⁵⁹ Ludi, R.: *The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics*, *Journal of Contemporary History*, vol. 41, No. 3 (Jul., 2006), s. 421–450. Ludi, R.: *Reparations for Nazi Victims in Postwar Europe*, Cambridge University Press 2012.

⁶⁰ Zweig, R.: *German Reparations and the Jewish World: A History of the Claims Conference*, c. d.

⁶¹ V souvislosti s tematikou židovských restitucí tento pojem (defrosting of history) použil Lawrence Weinbaum: *Defrosting History: The Restitution of Jewish Property in Eastern Europe*, in: A. Beker, c. d., s. 83 a zejména s. 86–87.

Dalším problémem srovnávání v této oblasti je velký rozdíl v právních řádech států, které by pro srovnání připadaly v úvahu, což je komplikováno i nutností poznat také obecnější vývojové trendy minimálně od meziválečného období. Odlišnosti v právních řádech jsou ještě umocněny odlišnými právními kulturami (subkulturami), zejména mezi právními řády typu common law či kontinentálního práva. To se projevuje například v odlišné roli precedentů, soudního řízení (litigation), právních pojmů (včetně klíčového pojmu vlastnictví) apod. A jak ještě uvidíme, například způsob podávání a projednávání tzv. hromadných žalob (class actions) podávaných podle pravidla 23 (Rule 23) Federal Rules of Civil Procedure⁶² sehrál v procesu restituce, respektive odškodňování obětí holocaustu významnou úlohu, kterou do té doby evropské státy podceňovaly. V rámci kontinentálního práva jasně vystupuje jako zvláštní subkultura oblast původně socialistického práva vytvářená ve střední a východní Evropě od konce druhé světové války a důsledky tohoto právního vývoje musíme vzít v úvahu i v této srovnávací práci.

Jak ještě uvidíme, do konfliktu se tak nemusí dostávat jen odlišná hmotně a procesně právní úprava, ale i pojetí vlastnického práva či preference možnosti jeho obnovy i po relativně dlouhé době oproti principům právní jistoty vlastnických práv nabytých v dobré víře apod.⁶³ Ve státech, kam protizidovská opatření přinesla v zásadě až německá okupace, jako tomu bylo v Rakousku a v českých zemích a poté v okupované západní Evropě, je důležité chápat postupný a svým způsobem nejednoznačný vývoj nacistické protizidovské politiky.

Zjednodušeně můžeme říci, že v samotném Německu se opatření vytvářela postupně řadu let od roku 1933, zatímco do okupovaných zemí byla vnesena v podstatě nárazově v okamžiku příchodu ně-

⁶² K jejich roli v americkém právním systému včetně historického exkurzu a hlavních precedentů viz Dickerson, T. A.: *Class Actions: The Law of 50 States*, 13. vyd., New York 2003, zejména kapitola I., s. 1–4, Rule 23 viz příloha A-1. Ze srovnávací perspektivy viz Mulheron, R.: *The Class Action in Common Law Legal Systems: A Comparative Perspective*, Hart 2004. K nevýhodám tohoto procesního prostředku v obdobných případech viz Hensler, D. – Dombey-Moore, B. a kol.: *Class Action Dilemmas: Pursuing Public Goals for Private Gain*, Santa Monica 2000, zejm. s. 9–11 a s. 140 an.

⁶³ K tomu viz podrobný rozbor Kuti, C.: *Post-communist Restitution and the Rule of Law*, Budapest 2009, kapitola I, s. 17 an., zejména závěry s. 58–64.

meckých vojsk a záleželo, kam u konkrétního data okupace mezitím samotné Německo v protizidovské politice dospělo.⁶⁴ Zabavení majetku obvykle předcházelo nejbrutálnějším protizidovským opatřením, hlavně masovému vyhlazování. Někdy bylo proto vyvlastňování chápáno historiky spíše jako jedno z opatření v rámci vyhlazování a jako méně brutální pak do jisté míry nedoceňováno. Současné odborné názory však upozorňují, že tlak proti židovskému majetku tvořil svým způsobem svébytnou součást nacistického antisemitismu. O potřebě omezení židovského vlivu v ekonomice a ve společnosti vůbec bylo totiž od počátku mezi nacisty jasno, zatímco rozhodnutí o masovém vyhlazování všech evropských Židů se prosadilo až v průběhu války.⁶⁵

I s první fází „legálního vystěhovalectví“ jsou spojeny majetkové přesuny ve prospěch Německa, v Rakousku a v českých zemích například spojené se zvláštní k tomu zřízenou institucí. Dokonce ještě před válkou také byly aplikovány tzv. dary za vývozní povolení u drahých kovů či uměleckých předmětů i zvláštní povolování vývozu zboží nebo i strojního vybavení výměnou za vystěhovalectví.⁶⁶

Židovský majetek ostatně představoval pro nacisty nemalý zisk. V okupovaných a s Německem kolaborujících zemích se na procesu ariзации snažilo obohatit i místní obyvatelstvo, a to v našem případě jak protektorátní, tak německé. V některých případech byl židovský majetek zabavován zároveň z české i německé strany.⁶⁷ To platilo i v dalších zde analyzovaných státech. Neměli bychom však hovořit pouze o vyvlastňování židovského majetku, je nutné tento proces zasadit do kontextu nacistické politiky směřující k zničení hospodářské existence Židů, i když jde o dva současně probíhající a někdy si i konkurující procesy.

⁶⁴ Viz průkopnickou práci Genschel, H.: *Die Verdrangung der Juden aus der Wirtschaft im Drittem Reich*, Goettingen 1966.

⁶⁵ Gerlach, Ch.: *Konference ve Wannsee, osud německých Židů a Hitlerovo zásadní politické rozhodnutí vyvraždit všechny Židy v Evropě*, in: *Terezínské studie a dokumenty 2008*, s. 316–318. Ke konferenci ve Wannsee viz nejnověji edici dokumentů Kampe, N. – Klein, P. (ed.): *Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942: Dokumente Forschungsstand Kontroversen*, Köln 2013.

⁶⁶ Na to upozornil již Král, V.: *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích 1938–1945*, c. d., díl I, s. 60.

⁶⁷ Viz k tomu podrobněji Milotová, J.: *K historii Neurathova nařízení o židovském majetku*, c. d., s. 72 an. Srov. též Milotová, J.: *Protektorátní tisk a „židovská otázka“*, in: *Terezínské studie a dokumenty 1996*, s. 140.

Jakkoli je možné získat celkovou představu o procesu arizací či vyvlastňování určitých kategorií majetku (typicky například nemovitostí, zlata či cenných papírů), není možné zcela přesně vyčíslit ztráty na židovském majetku. Pokusy, které k tomuto cíli směřovaly, mohly pracovat více méně s kvalifikovanými odhady⁶⁸, i když zejména práce Sidney Zabłudoffa či Cregga J. Rickmana přinesly poměrně propracovanou metodologii.⁶⁹ Pracovat je potřeba i s odhady velikosti židovského předválečného majetku v jednotlivých zemích, což je metoda, kterou použily přelomové práce Helen B. Junzové.⁷⁰

V konkrétních případech existují velké rozdíly, některé však dnes již nemusí být prokazatelné a leckdy ani rozpoznatelné. Je možno pro ilustraci uvést, že vedle obvyklým způsobem provedené arizace mohlo vzniknout nespočetné množství specifických situací, často způsobených snahou Židů zachránit si holý život či se arizaci a dalším formám vyvlastnění nějakým způsobem vyhnout. Docházelo pak k různorodým majetkovým přesunům, které však z ekonomického hlediska představovaly obvykle nevýhodné prodeje a ztrátové převody. Do majetkových ztrát či újem je nutno připočítat i nucené či nevýhodné prodeje a také cílené zneužití daňových a celních předpisů. Navíc kromě registrovaných vyvlastňovacích aktů jich celá řada proběhla bez jakékoli kontroly či evidence, což ještě rozvedeme v případech „divokých arizací“ či „loupeží“ bez právního rámce. Rovněž fiktivní převody majetku či uschování movitých věcí „u sousedů“ obvykle nedopadly

⁶⁸ Například již v roce 1945 N. Robinson pro WJC odhadl ztráty na majetku minimálně na 8,2 miliardy dolarů a v roce 1962 hovořil již o 12 miliardách. Rickmann, C. J.: *Conquest and Redemption. A History of Jewish Assets from the Holocaust*, New Brunswick 2007, s. 8.

⁶⁹ S. Zabłudoff se pokusil o kvalifikovaný odhad v roce 1998. Zabłudoff, S.: *And It All But Disappeared: The Nazi Seizure of Jewish Assets*, World Jewish Congress Policy Forum, No. 13, 1998. V roce 2007 hovořil o 215 miliardách dolarů. Zabłudoff, S.: *Restitution of Holocaust-Era Assets: Promises and Reality*, *Jewish Political Studies Review* 19:1-2 (Spring 2007). Viz též Zabłudoff, S.: *Estimating Jewish Wealth*, in: A. Beker, c. d., s. 49-53, kde pro odhady používá i korekci odhadů, které byly vytvořeny pro jednotlivé státy. Viz zejména tabulku na s. 50 a poté analýzu jednotlivých států, s. 56 an. Vychází i z rozboru jednotlivých druhů majetkových kategorií – „assets“.

⁷⁰ Junz, H. B.: *Report on the Pre-War Wealth Position of the Jewish Population in Nazi-Occupied Countries, Germany and Austria*. Appendix S zprávy Volckerovy komise (Report of the Independent Committee of Eminent Persons). Táž: *Where did all the money go? Pre-Nazi Era Wealth of European Jewry*, Amsterdam 2001.

podle původního předpokladu jejich skutečných vlastníků i proto, že převážná část evropských Židů hrůzy holocaustu nepřežila.

I.2 „Restituce“ a další odškodňovací nástroje mezinárodního práva a politiky od druhé světové války do 90. let 20. století (J. Kuklík, P. Šturma)

Přestože se touto otázkou budeme zabývat i v případě jednotlivých států, je nutné se již v úvodní části práce pokusit definovat základní právní konstrukci a pojmy ve vztahu k restitucím a odškodňovacím mechanismům.

Jak připomíná kanadský profesor Michael R. Marrus, restituce je jen jedním ze způsobů reparací, kterými je v mezinárodním právu možno napravovat protiprávní jednání států.⁷¹ Dalšími jsou, jak si dále ukážeme podrobněji, odškodnění či zadostiučinění (omluva či jiná satisfakce). Restituce se navíc dají pojednat jak ve vztahu k mezinárodnímu právu, tak ve vztahu k právu vnitrostátnímu.

Pojem restituce pochází z latinského institutu *restitutio in integrum*, který představoval v římskoprávním pojetí skutečné navrácení do předešlého stavu se všemi z toho vyplývajícími důsledky.⁷² Takto pojaté restituce však nejsou v současném právu obvyklé a často ani proveditelné. V dnešním pojetí jde spíše o posunutý význam pojmu a označuje nápravu některých zásahů do majetkových práv pocitovaných podle způsobu provedení či podle toho, proti komu zásahy směřovaly, jako majetkové křivdy, důsledky perzekuce či protiprávní stavů.⁷³ Nezřídka

⁷¹ Marrus, M. R.: *Some Measure of Justice*, c. d., s. 5.

⁷² K tomu viz Kuklík, J.: *Zásahy do majetkových práv v českých zemích (národní správa, konfiskace, znárodnění a restituce) v období 1945–1948 a jejich reflexe v mezinárodních jednáních o tzv. „náhradových dohodách“ a v privatizačním a „restitučním zákonodárství“ po roce 1989*, in: Malý, K. – Tomášek, M. a kol.: *Nové jevy v právu na počátku 21. století I, Historické impulzy rozvoje práva*, Praha 2009, s. 54–56.

⁷³ Například podle Ústavního soudu ČR je restituce „odstraněním protiprávnosti při převodu vlastnictví, případně protiprávního zásahu do vlastnického práva, a to navrácením věci do původního právního vztahu s právními účinky *ex tunc*“. *Nález spis. zn. Pl. ÚS 16/93 (131/1994 Sb.)*. *Nález v řízení o návrhu skupiny poslanců na zrušení zákona č. 183/1993 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon č. 229/1991 Sb., o úpravě vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku*.

nejde o navrácení do původního vlastnického stavu, ale například jen o poskytnutí finanční náhrady (kompenzace), a tak se otázka restituce spojuje právě s otázkou odškodnění.

V době po druhé světové válce se restituce odvozovaly od prohlášení některých majetkoprávních jednání z doby války nebo od nástupu totalitních režimů (typicky v Německu od roku 1933, v Rakousku od anšlusu v březnu 1938 či v československém případě od počátku tzv. doby nesvobody po Mnichovu 1938) za neplatné s tím, že právě z této neplatnosti se odvozovaly některé nároky ve shora naznačeném „restitučním“ smyslu. Otázkou však bylo stanovení okruhu oprávněných osob (zejména s ohledem na dále analyzovanou problematiku majetku bez dědiců), postupu při rozhodování o splnění podmínek pro neplatnost a identifikace dotčeného majetku.

Restituce židovského majetku postupně uskutečňované po roce 1945 se vlastně ve všech sledovaných státech dělily do několika kategorií. Lišily se podle toho, z jakého důvodu k majetkovému přesunu došlo a zda se jednalo o převod formálně legální, či o „loupení“ bez právního podkladu, podle toho, jakého majetku se týkaly (např. typicky, zda se jednalo o movité, či nemovité věci), i podle toho, zda je uskutečňoval správní, či soudní orgán.

Další otázkou bylo, kdo byl k „restituci“ oprávněn a popřípadě i jakých jiných majetkových práv kromě vlastnického se restituce měla dotýkat. Jednotlivé kategorie majetku (například zemědělská půda a ostatní nemovitosti, průmyslové podniky, banky, zlato, umělecké předměty či akcie, peníze a pojistky) měly často svůj specifický osud a záleželo i na velikosti majetku. Stejně tak zejména ve státech, které přistoupily k pozemkovým reformám, konfiskacím nepřátelského majetku či znárodnění, mohly být komplikovány „konkurencí“ jiných zájmů státu. Problémem, který muselo právo řešit, byly i otázky osob, které nabyly původně židovský majetek dalšími prodeji, a mohly tak namítat dobrou víru, vydržení apod. Ještě v průběhu druhé světové války se spojenecké státy shodly na vydání zvláštní mezispojenecké deklarace, která by se týkala vynucených majetkových převodů. Řada exilových spojeneckých vlád, včetně zemí Beneluxu, československé či polské exilové vlády a také Francouzského výboru národního osvobození, vydala i vlastní prohlášení v tomto smyslu. Odvolávaly se též

na Haagskou konvenci z roku 1907 zakazující konfiskace soukromého majetku (za něj byl považován i ten spojený s výkonem náboženství a charity) a drancování na okupovaném území.

Dne 5. ledna 1943 si Spojenci včetně Československa vyhradili právo rozhodovat o platnosti majetkoprávních převodů a o nakládání majetkem na okupovaných územích nebo územích kontrolovaných nepřitelem, a to včetně „zdánlivě“ zákonných forem transakcí.⁷⁴

Zvláštní pozornost měla být věnována určitým kategoriím majetku, zejména měnovému zlatu či uměleckým předmětům, a Spojenci dokonce vytvořili zvláštní mezispojeneckou komisi, která se měla věnovat dokumentaci nacistických konfiskací a připravit poválečnou restituci.⁷⁵ Tzv. Inter – Allied Sub-Committee on Acts of Dispossession začala pracovat v únoru 1943 a scházela se pravidelně jednou měsíčně až do konce války.⁷⁶

Jak americká výzvědná služba Office of Strategic Services (OSS), tak britské vojenské zpravodajství (zejména k tomu vytvořený tzv. Macmillanův výbor) již od roku 1944 shromažďovaly prostřednictvím výslechů zajatců informace právě o uměleckých předmětech, archivech a podobných předmětech. V rámci anglo-amerického spojeneckého velitelství (Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Force – SHAEF) vzniklo dokonce specializované oddělení Monuments and Archives Department,⁷⁷ které po roce 1945 fungovalo i v rámci vojenského velení americké okupační zóny – Office of Military Government, U.S. Zone (OMGUS), a to jako zvláštní sekce nazvaná The Monuments, Fine Arts and Archives (MFAA). Od roku 1948 se pak otázkami restitucí a reparací včetně otázek židovského majetku centrálně zabývalo zvláštní majetkové oddělení OMGUS nazvané The Property division.⁷⁸

⁷⁴ Úřední věstník čsl., roč. IV, č. 1 (deklarace byla publikována 26. února 1943), Londýn 1943.

⁷⁵ Do dubna 1943 připravil výbor i za československé účasti přehled způsobů majetkových převodů, které měly být prohlášeny následně za neplatné podle jednotlivých států. Figurovaly v nich i vyvlastňovací a arizační předpisy. Draft report by the Inter-Allied Sub-Committee on Acts of Dispossession about existing legislation on the invalidation of acts of dispossession ze dne 27. 4. 1943, TNA Londýn, FO 371/36368/34.

⁷⁶ Tamtéž, FO 371/36368-36371.

⁷⁷ TNA Londýn, FO 1046/763.

⁷⁸ K tomu viz NARA Washington, katalog k sbírce M1946 Records Concerning the Central Collecting points, 1945-1951.

Také židovské organizace se již za války připravovaly na poválečnou restituci. Například otázka židovských knih, judaik a dalších kultovních uměleckých předmětů (zejména pokud šlo o majetek bez dědiců) byla předmětem zájmu hned několika organizací, například v roce 1944 v New Yorku založené Commission on European Jewish Cultural Reconstruction (CEJCR).⁷⁹

Někdy se zapomíná, že otázce poválečných restitucí věnovala pozornost i konference Spojených národů o měnových a finančních otázkách v Bretton Woods v červenci 1944, a to zejména v závěrečné rezoluci VI nazvané *Enemy Assets and Looted Property*.⁸⁰ Pojem „plundered“ nebo též „looted property“, tj. drancovaný nebo uloupený soukromý i veřejný majetek, získal zvláštní právní statut před Mezinárodním vojenským tribunálem v Norimberku, který podle článku 6 b) své londýnské charty z 8. května 1945 považoval „drancování“ soukromého majetku za zločin podle mezinárodního práva, jehož jednotlivé projevy byly podrobně definovány v žalobě.⁸¹ V rozsudku byly určité skutkové podstaty spočívající v protizhidozských majetkových opatřeních (zejména v oblasti uměleckých předmětů, nucených prací a deportací), které byly spáchány po 1. září 1939, skutečně považovány za zločin proti lidskosti.⁸² Zásahy do majetkových práv před tímto datem sice nebyly považovány za učiněné v souladu s právem (protiprávnost uznala jak SRN, tak další státy v mezinárodních smlouvách či v národním zákonodárství i před tímto datem), ale nejednalo se o mezinárodní zločin.

Z právního hlediska bylo též důležité, že se prosadilo pojetí (i když například pro postoj SSSR nikoli univerzálně), že v otázce výše zmíněného vymezení „plundered“ a „looted property“, opět zejména uměleckých předmětů, je nutné jej i přes převod na jiné vlastníky prohlásit za absolutně neplatný a předat je do státu jejich původu.

⁷⁹ Kirchhoff, M.: *Looted Text, Restituting Jewish Libraries*, in: Diner, D. – Wunberg, G. (ed.): *Restitution and Memory. Material Restoration in Europe*, c. d., s. 173. V roce 1947 k ní přibyla organizace nazvaná Jewish Cultural Reconstruction. Kromě toho se touto otázkou zabývala soustavně i Hebrew University. Viz též *Plunder and Restitution: The US and Holocaust Victim's Assets*, kapitola VI.

⁸⁰ TNA Londýn, FO 1046/763.

⁸¹ *Nuremberg Trial Proceedings* vol. 1, *Charter of the International Military Tribunal*. Dokumenty přístupné v rámci tzv. Avalon project univerzity v Yale, www.avalon.law.yale.edu.

⁸² *Final Judgment*, tamtéž.

Podle tohoto pojetí byly státy pokládány nikoli za vlastníky takovéhoho majetku, ale za jeho správce. Do vnitrostátního zákonodárství nicméně tento princip vtělily jen Švýcarsko, Belgie, Francie, SRN, Řecko, Itálie a Nizozemsko.⁸³

Komplikované poměry nastaly po válce, kdy „uloupený“, konfiskovaný, vyvlastněný či opuštěný židovský majetek měl být v zásadě vrácen původním vlastníkům či jejich dědicům. I když v podrobnostech se touto otázkou znovu zabýváme u jednotlivých států, existují v této oblasti některé společné prvky vyplývající z výše zmíněné politiky „spojenců“, která ovlivnila i postup ve válce poražených či neutrálních států. První z takových předpisů v Evropě vydala italská vláda již 20. ledna 1944. Následovala většina spojeneckých států – Francie, Belgie, Nizozemsko, Lucembursko, Řecko, Norsko či Československo.

V letech 1947–1950 přijali restituční zákony i západní spojenci ve svých okupačních zónách a poté i sama SRN. Portugalsko, Švédsko a Švýcarsko⁸⁴ vydaly zákony, které umožnily vydání konfiskovaného majetku obětí nacistické perzekuce, který skončil na jejich území. Restituční předpisy přijaly i satelity Německa Bulharsko, Maďarsko a Rumunsko. Restituci umožnilo poměrně brzy i rakouské zákonodárství, a to dokonce hned několika specializovanými předpisy a u zvláštních soudních komisí.

Celá otázka měla též od počátku ještě další významný mezinárodněprávní rozměr. Nejvíce souvisel kromě zmíněných mezispojeneckých deklarací o spolupráci při restituci měnového zlata či uměleckých předmětů s jednáním o reparacích od Německa a o osudu tzv. nepřátelského majetku.⁸⁵ Spojenci se při projednávání reparačních nároků již v prosinci 1945 v Paříži dohodli, že židovský majetek by měl být

⁸³ De Clercq Report on a legal framework for free movement within the internal market of goods whose ownership is likely to be contested, c. d.

⁸⁴ TNA Londýn, T 209/34/1. V dubnu 1946 si Economic Warfare Department Foreign Office a švýcarské velvyslanectví v Londýně vyměnily několik dopisů ve věci restituce několika uměleckých předmětů a švýcarská strana upozornila na problém ochrany vlastnického práva třetích osob, které získaly takovýto majetek v dobré víře a běžným způsobem převodu – tj. „in the ordinary course of business“. Ve věci uloupeného uměleckého majetku však hodlala takovouto ochranu bona fide vlastníka za určitých okolností prolomit.

⁸⁵ K tomu viz podrobněji Kuklík, J.: Mýty a realita tzv. Benešových dekretů, Praha 2002, s. 291–295.

pro účely reparací a pro určování nepřátelského majetku specifickou kategorií a že Židé se mají domáhat specifické náhrady za majetek a další škody na Německu.⁸⁶ To souvisí i s iniciativou, kterou vyvinula Jewish Agency for Palestine, která se obrátila 20. září 1945 na ministra zahraničí Velké Británie s memorandem ve věci židovských restitucí a prohlásila, že v rámci jednání o reparacích hodlá vystupovat jako zástupce „židovského národa“, a to i proto, že velká část židovského obyvatelstva byla nacisty a jejich spojenci vyhubena. Odhadovaná ztráta na židovském soukromém a obecním majetku (v kategoriích nemovitostí, podnikatelského majetku, finančních prostředků, cenných papírů, uměleckých předmětů a cenností rozličných kategorií) byla vyčíslena na 2 miliardy liber. Spojení s reparacemi bylo dáno i účelem jejich využití na „materiální, duchovní a kulturní“ rehabilitaci Židů a zejména i na jejich usazení v Palestině.⁸⁷

Zvláštní klauzule o restituci židovského majetku obsahovaly i mírové smlouvy podepsané v únoru 1947 v Paříži s Maďarskem a Rumunskem. V tomto případě dokonce mezinárodní židovské organizace prosadily i speciální klauzule o nerestituovatelném židovském majetku (a to jak židovských obcí, tak jednotlivců) bez dědiců, který měl být (pokud nebude restituován, respektive se o něj nikdo nepřihlásí) použit pro účely židovských obcí a pro péči o přeživší.⁸⁸

Spojenecké dohody a následné mezinárodní dokumenty pak vyjádřily i rozlišení mezi tzv. vnějšími a vnitřními restitucemi, kdy vnějšími byly restituce majetku spojeneckých států zavlčeného do Německa a vnitřními se rozuměl návrat identifikovatelného majetku, který byl odňat „obětem nacistické perzekuce“.⁸⁹

⁸⁶ Zweig, R.: German Reparations and the Jewish World: A History of the Claims Conference, c. d., s. 14. Viz též TNA Londýn, FO 371/45796 a 45799.

⁸⁷ TNA Londýn, FO 371/45796/12.

⁸⁸ K sjednání mírových smluv se satelity Německa viz Foreign relations of the United States, 1946. Paris Peace Conference: documents, Volume IV., U.S. Government Printing Office, 1946, návrhy smluv s. 1-116.

⁸⁹ Vnitřní restituce se také často označovaly jako restituce „obětem nacismu“ či „obětem fašismu“. Viz k tomu z britské strany materiály právního odboru „výkonných úřadů“ britské části spojenecké kontrolní komise pro Německo. Legal Division of the Zonal Executive Offices of the Control Commission for Germany. TNA Londýn, FO 371, FO 1049/1338 a 1339. K tomu viz z americké strany i Plunder and Restitution: The US and Holocaust Victim's Assets, c. d., s. 8.

Právním základem pro spojeneckou politiku byly jednak dohody dosažené v rámci konference v Postupimi, jednak výsledky pařížské reparační konference z prosince 1945. Právě na pařížské konferenci byla podle článku 8 Závěrečného aktu část nepřátelského německého majetku zejména z neutrálních států, jako bylo Švýcarsko, Švédsko, Španělsko či Portugalsko, (minimálně v hodnotě 25 milionů amerických dolarů) a také výtěžek z prodeje v Německu nalezeného neměnového zlata (v odhadované hodnotě 5 milionů dolarů) určena k odškodnění obětí nacistického režimu, které ztratily své bydliště a nemohly být repatriovány. K podílu na této částce a k jejímu využití se na následné mezinárodní konferenci pěti hlavních spojenců v červnu 1946 aktivně přihlásil za židovské oběti především Světový židovský kongres (World Jewish Congress, dále též WJC), jinak byla částka distribuována především prostřednictvím amerického Joint Distribution Committee (tzv. Joint) a International Refugee Organization (viz též kapitolu Švýcarsko a Švédsko).⁹⁰

Vzhledem k vysokým ztrátám židovské populace, kdy zahynuly i celé rodiny a často nebyli dědicové, či případně nedošlo k obnově zaniklých židovských obcí i jiných institucí, byla zvolena koncepce, podle níž Židé tvoří kolektiv uznávaný v zásadě i z mezinárodněprávního hlediska (a to ještě před vznikem státu Izrael), který má získat náhradu za majetek vyvlastněný nacisty. Nutno dodat, že toto pojetí (k němuž analogie nalézáme i v jiných zemích) má určité slabiny, zejména pokud přihlídneme ke skutečnosti, že osoby zavražděné z rasových důvodů pro svůj židovský původ byly často výrazně asimilovány ve svém okolí. Přístup většiny zemí po válce, které ztráty na majetku u svých židovských občanů považovaly v podstatě za ztrátu na svém národním – státním jmění a v nichž mj. židovský majetek bez dědiců propadl státu, má tedy jisté opodstatnění. U poraženého Německa se však považovalo za nepřípustné, aby se jakkoliv obohatilo z majetku Židů. Snahy Židů získat odškodnění v podstatě jako kolektiv však

⁹⁰ Zweig, R.: German Reparations and the Jewish World: A History of the Claims Conference, c. d., s. 14–15. Viz též dopis politického ředitele WJC Foreign Office z 27. 8. 1952, kde německý odbor Foreign Office vyhotovil i shrnutí této problematiky. TNA Londýn, FO. V roce 1952 bylo vyplaceno 17,5 milionu dolarů z této částky a WJC také protestoval proti eventuálnímu snížení plateb požadovaných zejména od Švýcarska.

narážely na meze tradičního mezinárodního práva, takže otázka se, jak ještě uvidíme, vyřešila až pozdějším jednáním se SRN a platbami zejména ve prospěch Izraele.⁹¹

Poválečné restituce se (nejen u židovského majetku) většinou týkaly nemovitého majetku či majetku, který byl pod kontrolou příslušného státu. Odškodnění bylo vypláceno i z majetkových fondů, do nichž plynul výnos z arizovaného či jinak židovským subjektům vyvlastněného majetku. Naopak problémy působila restituce finančních instrumentů, pojistek, movitého majetku obecně včetně vybavení domácností. Lišil se také postup ve vztahu k fyzickým osobám a ve vztahu k právníckým osobám. U právníckých osob také rozhodovalo, zda šlo o spolek, náboženské obce, či o obchodní společnosti. Často se odhaduje, že v poválečných restitucích bylo vráceno jen menší procento (cca 15–20 procent) celkem konfiskovaného, arizovaného a uloupeného majetku, podíl se však lišil podle podmínek jednotlivých států. Lepší situace než u majetku fyzických osob byla u majetku náboženských obcí, zejména tam, kde nezanikly a měly nějaké aktivní členy.

Problém s restitucemi se však objevil zejména ve střední a východní Evropě, a to jak v sovětské okupační zóně a SSSR samotném, tak ve vznikající sovětské sféře vlivu. Komunisté z politických důvodů i jednotlivci ze zjištěných důvodů i kvůli přetrvávajícímu antisemitismu restituce komplikovali. Ve státech sovětského bloku se v období let 1945–1949 přistoupilo k masovému znárodňování či pozemkovým reformám, a to restituce učinilo často iluzorními. Nenaplnily se tak právní základy pro restituce, které byly zpočátku dány v Československu, Bulharsku či Maďarsku. Dokonce i restituovaný majetek se tak někdy doslova po několika měsících znovu vyvlastňoval, i když i zde existovaly mezi jednotlivými státy rozdíly, a to opět například v přístupu k majetku židovských náboženských obcí. Po komunistických převratech také převážná část zbylých Židů rychle emigrovala, zejména do Izraele.

Restituce židovského majetku měla své problémy i v západní Evropě. Také studená válka přinesla jiné priority. Například až do devadesátých let neuspěla v USA žádná asi z dvanácti hromadných žalob

⁹¹ Lillteicher, J.: Raub, Recht und Restitution, Göttingen 2007, s. 20–43.

týkajících se restituce židovského majetku. Pro řadu států existovalo mnoho významnějších problémů, zejména poválečné rekonstrukce, péče o uprchlíky apod. Nejčastějším problémem západoevropských států byl osud majetku bez dědiců či identifikace některých kategorií majetku (jako například pojistek či uměleckých předmětů ve veřejných sbírkách), který by mohl být předmětem restituce.

V zásadě tak hlavním schématem restitucí a odškodnění od počátku 50. let až do počátku 90. let je vývoj restituční a odškodňovací právní úpravy v samotném (západním) Německu (který je detailněji analyzován níže) a její vliv na bilaterální smlouvy uzavřené pro odškodnění obětí věznění a dalších perzekucí nacionálního socialismu. Takovéto dohody byly uzavřeny nejen s Izraelem, ale i s Francií, Belgií, Nizozemskem, Lucemburskem, Řeckem, Švýcarskem, Velkou Británií, Dánskem, Itálií, Švédskem či Norskem. Dohody, které byly považovány také za gesto dobré vůle, hrály důležitou roli při integraci SRN v západní Evropě. Důležité však je, že dohody nebyly považovány za úplné vypořádání všech otázek spojených s restitucí a odškodněním a byly spojeny i s níže analyzovaným německým odškodňovacím a restitučním zákonodárstvím.

Jak si ještě ukážeme, významnou roli v procesu restitucí a odškodňování sehrály mezinárodní židovské organizace. Světový židovský kongres – World Jewish Congress (WJC) již od listopadu 1944 prozrazoval spojení otázky restitucí s odškodněním židovských uprchlíků a s kolektivními nároky židovského národa, včetně využití výnosů z nerestituovatelného majetku. American Jewish Committee zase úspěšně ovlivňoval oficiální americkou politiku ve věci individuálních nároků a pro majetek bez dědiců vytvořil v roce 1948 i zvláštní organizaci JRSO.⁹²

Poté, co 27. září 1951 kancléř Konrad Adenauer oslovil Spolkový sněm s výzvou vytvořit mezinárodní strukturu, která by se zabývala otázkou restituce a odškodnění židovského majetku uloupeného během druhé světové války, inicioval prezident Světového židovského kongresu Nahum Goldmann spolu s izraelským velvyslancem v USA Abba Ebanem v New Yorku vytvoření Conference on Jewish Material

⁹² Zweig, R.: German Reparations and the Jewish World: A History of the Claims Conference, c. d., s. 15.

Claims Against Germany (dále též „Claims Conference“), což potvrdili zástupci 23 mezinárodních a národních židovských organizací.⁹³ Ostatně Adenauerovo prohlášení bylo s Izraelem a židovskými organizacemi předem konzultováno.⁹⁴

Od roku 1948 také působila United Restitution Organization (URO) založená v Londýně, která se zaměřuje na poskytování právní pomoci žadatelům o restituci a odškodnění směřující proti SRN a Rakousku. Začala působit ve spolupráci s britským ministerstvem zahraničí. Stala se právním rádcem i pro zmíněnou Claims Conference.⁹⁵ V polovině 50. let již URO měla své pobočky v SRN, USA, Francii, Británii, Kanadě, Belgii, Švédsku, Austrálii, Jižní Americe a Jižní Africe. Mezi lety 1949 a 1975 právě URO pomohla více než 300 000 žadatelům získat odškodnění ve výši přesahující 860 milionů dolarů.⁹⁶

Nové kolo diskusí o restitucích majetku obětí holocaustu bylo odstartováno v rámci procesu znovusjednocení Německa a vůbec po rozpadu sovětského bloku. Sjednocení SRN a NDR do jednoho státu a dosažení dohody v jednání známém jako dva plus čtyři překonalo období, kdy se NDR snažila víceméně odpovědnosti za nacistickou éru zbavit. To otevřelo nové možnosti jak pro odškodnění (jen do určité míry zahrnující i majetkové újmy), tak pro restituce týkající se majetku na území bývalé NDR.

V dohodě o sjednocení Německa uzavřené mezi oběma německými státy 31. srpna 1990 se v článku 41 hovořilo i o otázce (naturální) restituce majetkových práv (která měla mít přednost před eventuálním odškodněním), která se podle Dana Dinera stala významnou složkou „právní archeologie“ znovuoobjevování historických nároků, což poté

⁹³ Mezi nimi najdeme takové reprezentativní židovské organizace, jako jsou Agudath-Israel, the American Jewish Committee, the American Jewish Congress, the American Jewish incorporated Distributive Committee (Joint), the American Zionist Movement, International Bnei Brit, the Canadian Jewish Congress, the Israeli centre of associations of Holocaust survivors, Executive Council of Australian Jews, Sokhnut, the World Jewish Congress, the World Committee of Progressive Judaism. Blíže viz Zweig, R.: German Reparations and the Jewish World: A History of the Claims Conference, c. d., s. 26–29.

⁹⁴ Tamtéž, s. 26.

⁹⁵ Bentwich, N.: The United Restitution Organization 1948–1968. The work of restitution and compensation for victims of Nazi oppression, London 1969, s. 2–47.

⁹⁶ Tamtéž. Ke spolupráci s Claims Conference viz též Claims Conference Annual Report 1973–1975, s. 26, www.claimscon.org/history.

mimo jiné umožnilo zabývat se i arizacemi, které se uskutečnily o něco dříve než následná socializace a znárodnění po vzniku NDR.⁹⁷

Kromě dohody byl vydán i zvláštní zákon o řešení otevřených majetkových otázek. Ten od své účinnosti v srpnu 1990 umožnil restituici jak majetku znárodněného či konfiskovaného v NDR po roce 1949, tak majetku konfiskovaného v letech 1933–1945 obětím nacistické perzekuce, avšak nenavráceného původnímu majiteli. Brzy po přijetí této úpravy se objevily problémy s interpretací zvoleného právního řešení – podrobněji tuto otázku rozebereme v kapitole věnované Německu.⁹⁸

Dohoda známá jako dva plus čtyři obsahovala i požadavek, aby byly na území bývalé NDR po sjednocení uplatněny stejné způsoby odškodnění pro oběti nacistické perzekuce, jako tomu bylo v SRN. Také měl být nalezen způsob odškodnění pro oběti nacistického režimu (s výjimkou nucené práce) z pěti východoevropských zemí (Polsko, Rusko, Bělorusko, Ukrajina a Československo). Došlo k uzavření dohod s Polskem (v roce 1991), s Ukrajinou, Běloruskem a Ruskem v roce 1993 a pro Českou republiku byl vytvořen tzv. Fond budoucnosti. Odškodňovací smlouvy byly uzavřeny po roce 1995 i s pobaltskými státy. Formou odškodnění byla výplata částek (od 700 do 1 500 DM na osobu) ze speciálně vytvořených fondů a celkově dosáhla 2,1 miliardy DM. Kromě toho sjednocené Německo přistoupilo 22. října roku 1992 k uzavření dohody, na jejímž základě vyplatilo Německo 1 miliardu DM Claims Conference.⁹⁹ Blíže bude tato otázka rozebrána níže v kapitole věnované Německu.

Sjednocení Německa bylo navíc doprovázeno rozpadem sovětského bloku a ukončením studené války, což přineslo i otevření otázky restituce židovského majetku. V listopadu 1992 byla ostatně založena, opět jako zastřešující organizace, World Jewish Restitution Organization (WJRO). V čele organizace stál předseda WJC Edgar Bronfman a jejím hlavním úkolem bylo dosáhnout restitucí jak obecního, tak

⁹⁷ Diner, D. – Wunberg, G.: Restitution and Memory. Material Restoration in Europe, c. d., s. 15.

⁹⁸ Viz Meyer-Seitz, C.: Die Entwicklung der Rückerstattung in der neuen Bundesländern seit 1989. Eine juristische Perspektive, in: Goschler, C. – Lillteicher, J. (ed.): „Arisierung“ und Restitution. Die Rückerstattung jüdischen Eigentums in Deutschland und Österreich nach 1945 und 1989, Göttingen 2002, s. 265–279.

⁹⁹ Hockerns, H. G.: Wiedergutmachung in Germany, c. d., s. 380, pozn. s. 176.

individuálního židovského majetku i v postkomunistických státech východní Evropy a dokončit odškodnění v některých státech západní Evropy. Již v listopadu 1992 podepsala WJRO „memorandum o porozumění“ s izraelskou vládou, které zdůraznilo zejména roli Izraele (spolu s místními židovskými komunitami a „světovým židovstvem“) jako reprezentanta židovských nároků na restituci a odškodnění, a to jak obecního majetku, tak majetku bez dědiců.¹⁰⁰

Ve státech bývalého sovětského bloku došlo k diskusím o řadě historických otázek a restituční či odškodňovací diskurz se zdaleka netýkal jen problémů spojených s holocaustem. Ba právě naopak na prvním místě se objevily pokusy vyrovnat se zejména s komunistickým režimem a jeho zločiny, a to i v ekonomické rovině a rovině odškodnění. Jednotlivé státy se však velmi lišily mírou ochoty i transformační strategií, neboť otázka restitucí mohla být i jednou z forem, jak privatizovat do té doby většinově státní majetek.

Otázka dostávala i nové dimenze hledání role pro (staro)nové pojetí vlastnického práva a nově definovaného vztahu mezi veřejným zájmem a soukromou sférou. Zejména v mezinárodněprávní rovině, která ovlivnila i vnitrostátní zákonodárství, se výrazně projevila nová role lidskoprávní dimenze.

Od poloviny 90. let se zejména v USA objevil velký počet hromadných žalob (tzv. class actions)¹⁰¹, což vedlo i ke slyšení v Senátu a Kongresu Spojených států a k formulaci nové strategie americké zahraniční politiky v otázkách odškodnění obětí holocaustu.¹⁰² Připomeňme jen, že celý proces začal po zveřejnění nových faktů o roli Švýcarska za druhé světové války publicistou a historikem Itamarem

¹⁰⁰ Beker, A.: *Unmasking History*, c. d., s. 7–8.

¹⁰¹ Bazylar, M. J.: *Nuremberg in America: Litigating the Holocaust in United States Courts*, University of Richmond Law Review 1, 2000. Příloha A, s. 265–271, obsahuje seznam všech hromadných žalob mezi lety 1996 a 2000 týkajících se odškodnění obětí holocaustu.

¹⁰² Úspěch měly žaloby na soukromé subjekty, zejména velké korporace, naopak žaloby proti státům jsou v USA odmítány z důvodu Foreign Sovereign Immunities Act of 1976. Blíže viz Bazylar, M. J.: *The Holocaust Restitution Movement in Comparative Perspective*, c. d., kde jsou uvedeny i příklady neúspěšných žalob, například případ Hugo Prince z roku 1994 proti SRN za neodškodněný pobyt v koncentračním táboře (posléze odškodněno spolu s 11 dalšími na základě zvláštní americko-německé dohody, a to ve výši 2,1 milionu dolarů) nebo proti Polsku za neumožnění restituce (*Haven v. Rep. of Poland*).

Levinem¹⁰³ hromadnou žalobou (class action) proti třem švýcarským bankám v říjnu 1996 (Credit Suisse, UBS a Swiss Bank Corporation)¹⁰⁴, která byla v dubnu 1997 spojena do jednoho případu známého jako *In re Holocaust Victim Assets Litigation* u newyorského soudece brooklynského okrsku Edwarda R. Kormana. Příklad se týkal zejména role švýcarských bank a jejich tzv. spících kont (dormant accounts), obchodu s uloupenými židovskými majetkovými hodnotami (looted assets) a podílu na zisku z výnosů nucené práce (slave labor claims). Z případu se brzy stal přímo symbol 50 let „odmítané spravedlnosti pro oběti holocaustu“, což bylo zajímavé a poněkud překvapivé i proto, že nešlo ani o první pokus přimět švýcarské banky k odškodnění ani o první pokus využít pro to americké soudy. Ty však až do roku 1997 odmítaly v podobných případech rozhodnout s odkazem na nedostatečnou legislativní oporu či na doktrínu obsaženou v common law u law of torts, tj. vlastně soukromoprávních deliktů.¹⁰⁵

Důležitou roli v úspěchu žaloby sehrál i senátní bankovní výbor za předsednictví republikánského senátora Alfonse D'Amata a zpráva tehdejšího státního podtajemníka State departmentu Stuarta Eizenstata, stejně jako aktivity Světového židovského kongresu (World Jewish Congress). Právně je zajímavé, že úspěch žaloby byl umožněn i využitím zákona původně využívaného ke stíhání pirátství a nazvaného Alien Tort Claims Act (ATCA) z roku 1789¹⁰⁶, který byl vyložen tak, že i cizinci se mohou domáhat u amerického soudu ochrany proti způsobené újmě (tort), která by byla definována jako porušení obecných principů „law of nations“.¹⁰⁷

¹⁰³ K tomu viz pozdější knižní zpracování Levin, I. – Dornberg, N.: *The Last Deposit: Swiss Banks and Holocaust Victims' Accounts*, Praeger Publishing 1999, zejména s. 105 an.

¹⁰⁴ Marrus, M. R.: *Some Measure of Justice*, c. d., s. 4–5 a 11–13. Viz též Beker, A.: *Why was Switzerland Singled Out? A Case of Belated Justice*, in: A. Beker, c. d., s. 142–144.

¹⁰⁵ Levin, I. – Dornberg, N.: *The Last Deposit: Swiss Banks and Holocaust Victims' Accounts*, c. d., s. 49 an.

¹⁰⁶ K jeho modernímu využití v americkém právu metodou internacionalizace domácích právních otázek viz Steinhardt, R. G. – D'Amato, A. A.: *The Alien Tort Claims Act: an analytical anthology*, Transnational Publishers 1999, s. 3 an. K problematice tohoto zákona ve vztahu k mezinárodní lidskoprávní dimenzi viz *Beyond Voluntarism: Human Rights and the Developing International Legal obligations of companies*, International Council on Human Rights Policy, London 2002, s. 104–105.

¹⁰⁷ K diskusím o možném využití ATCA pro případy obětí holocaustu viz Schapiro, J.: *Inside*

Jako důsledek amerického diplomatického tlaku byla vytvořena i tzv. mezinárodní expertní komise Paula Volckera, bývalého předsedy United States Reserve Bank, jejímž úkolem bylo jednak identifikovat eventuální spící konta, jednak posoudit, co se s takovými konty ve švýcarských bankách po roce 1945 skutečně dělo. Na tomto zkoumání se podílely i renomované auditorské firmy tzv. velké pětky. Vytvořena byla i již zmíněná švýcarská historická komise Jeana Françoise Bergiera.

I díky zprostředkování soudce Kormanana byl případ vyřešen mimosoudně a vytvořil se tak precedent i pro další případy. Dohoda o mimosoudním vyrovnání finalizovaná v listopadu 1999 znamenala, že Credit Suisse a UBS vytvořily fond ve výši 1,25 miliardy dolarů a odškodnily celkem 5 skupin žadatelů. Odškodnění bylo určeno zejména pro ty, kdo měli svá konta ve švýcarských bankách před 9. květnem 1945, a jejich dědice. Druhou kategorií bylo odškodnění za otrockou práci pro německé firmy, pokud jejich zisk plynul do Švýcarska (Slave Labor Class I.), a pro ty, kdo pracovali pro švýcarské firmy v Německu (Slave Labor Class II.). Odškodnění však bylo vyjednáno i pro ty „uprchlíky“, kterým bylo odmítnuto získat azyl ve Švýcarsku, bylo s nimi ve Švýcarsku špatně zacházeno nebo byli vydáni do Německa. Konečně poslední skupinou odškodněných byli ti, jejichž majetek byl uloupen nacisty a deponován u švýcarských institucí. Na dohodě se účastnilo i Švýcarsko a Švýcarská národní banka. Odškodnění nebylo určeno jen pro židovské žadatele, ale i pro další oběti, jako byli homosexuálové, fyzicky a psychicky nemocní a handicapovaní, Romové a svědci Jehovovi. Toto odškodnění bývá označováno za do té doby „největší náhradu za porušení lidských práv v amerických dějinách“.¹⁰⁸

V červnu 1998 následovala hromadná žaloba proti dvěma německým bankám (Deutsche Bank a Dresdner Bank) za jejich podíl na konfiskování a arizaci židovského majetku. K ní se přidaly žaloby na další německé a rakouské banky (Bank Austria a Creditanstalt). V březnu 1999 byly spojeny jako „In re Austrian and German Bank Holocaust

a Class Action: The Holocaust and the Swiss Banks, University of Wisconsin Press 2003, s. 120–121. Viz též Marrus, M. R.: Some Measure of Justice, c. d., s. 14–15.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 5.

Litigation“, a to opět v New Yorku, tentokrát u soudkyně Shirley Wohl Kram. V lednu 2000 bylo potvrzeno vyrovnání rakouských bank ve výši 40 milionů dolarů a u německých bank pak následovala obdobná dohoda v červnu téhož roku.

Podání hromadných žalob se nevyhnulo ani francouzským a belgickým bankám (zejména Banque Paribas, Societé Generale, Credit Lyonnais, Credit Agricole či DDF), které se podílely na arizaci židovského majetku, včetně po válce nevyřešených osudů „spících“ bankovních účtů (kont). Žaloby byly podány na počátku roku 1998 v New Yorku a u kalifornského státního soudu v San Francisku. Žaloby se týkaly i francouzských poboček britské Barclays Bank a amerických Chase Manhattan Bank a J. P. Morgan & Co.

Francouzské banky zaujaly vstřícnější postoj než švýcarské a od počátku nabízely jednání o kompenzacích ze zvláštního fondu včetně péče o přeživší holocaust. V červenci 1999 souhlasila Barclays Bank s vyrovnáním ve výši 3,6 milionu dolarů, zatímco ostatní banky (reprezentované Asociací francouzských bank) přistoupily na počátku roku 2001 na vytvoření dvou fondů. Z prvního (ve výši 475 milionů dolarů) se vypláceli ti žadatelé, kteří prokázali svou dokumentací, že měli ve francouzských bankách či pobočkách bank ve Francii během války uloženy finanční prostředky či cenné papíry, a z druhého, ve výši 22,5 milionu dolarů, pak ti, kteří neměli průkazné listiny, ale jejich nárok uznala zvláštní komise. Do dubna 2003 bylo podáno 14 000 takovýchto žádostí. Další kategorií hromadných žalob byly od roku 1997 případy proti pojišťovacím společnostem, které nevyplatily zejména spořicí životní pojistky těch, kteří nepřežili hrůzy druhé světové války, tj. nejvíce opět obětí holocaustu. Objevily se však i další případy zneužití pojistek, například když se po „křišťálové noci“ nesměly vyplácet pojistné částky za poničený majetek židovským obchodníkům, ale německému státu. Odhadovaná výše židovských pojistek před vypuknutím války mohla dosahovat až 2,5 miliardy dolarů, a to i vzhledem k tomu, že se v případě životních pojistek jednalo o oblíbený způsob investování. Žaloby byly konsolidovány opět v New Yorku u soudce Michaela Mukaseye. Je zajímavé, že mezi případy, které byly podány u amerických soudů a byly projednávány v americkém Kongresu (ve výboru pro bankovníctví a finanční služby), byly i dva, které se týkaly

původně československých občanů, a to Thomase Weisse a Martina Sterna.¹⁰⁹

Mezi největší pojišťovny, které byly obviněny, že se obohatily na úkor obětí holocaustu, patřily italská Assicurazioni Generali S.p.A., německá Allianz AG, francouzská AXA a švýcarské pojišťovny Basler Leben, Winterthur a Zurich. Problém se však nakonec týkal 75 evropských pojišťovacích společností. V tomto případě kromě politického tlaku sehrál velkou roli i postoj národních regulátorů ve všech amerických státech, kteří je v rámci the National Association of Insurance Commissioners vyzvali k vysvětlení této situace a hrozili, že odejmou evropským pojišťovnám licence, pokud neuhradí předválečné pojistky obětí holocaustu.¹¹⁰ Stát Kalifornie dokonce přijal zákon, který požadoval, aby pojišťovny zveřejnily informace o nevyplacených židovských pojistkách. Určitým problémem je, že řada evropských pojišťoven (zejména Generali) se bránila nárokům pozůstalých z východní Evropy námitkou znárodnění pojišťoven po druhé světové válce, což byl i případ Československa, které tak učinilo na základě dekretu prezidenta republiky ze dne 24. října 1945 č. 103/1945 Sb., avšak toto znárodnění bylo ve vztahu ke konkrétním pojišťovnám nutné dát do souvislosti jak s otázkou reparací, tak s náhradovými dohodami (zejména ve vztahu k Itálii). Tato otázka se nicméně v USA stala mimo jiné i součástí debaty o podmínkách pro ČR, Polsko a Maďarsko pro vstup do NATO.¹¹¹

Nakonec došlo v srpnu 1998, opět pod patronací americké diplomacie¹¹², k přijetí tzv. memoranda of understanding mezi pojišťovacími společnostmi, americkými regulátory a židovskými organizacemi a k vytvoření International Commission on Holocaust Era Insurance Claims (ICHEIC) v čele s bývalým americkým ministrem zahraničních věcí Lawrenceem Eagleburgerem.¹¹³ Kromě zástupců 6 států, v nichž měly žalované pojišťovny své sídlo, měly v ICHEIC své zástupce i stát

¹⁰⁹ Jelínek, T.: Pojišťovny v českých zemích v letech 1938–1945, c. d., s. 10.

¹¹⁰ Murphy, S. D.: *United States Practice in International Law, Volume 1, 1999–2001*, c. d., s. 146.

¹¹¹ Jelínek, T.: Pojišťovny v českých zemích v letech 1938–1945, c. d., s. 12–13. Šlo zejména o iniciativu The Committee for Justice for Holocaust Victims.

¹¹² K pozadí diplomatických jednání viz blíže Murphy, S. D.: *United States Practice in International Law. Volume 1, 1999–2001*, c. d., s. 146–147.

¹¹³ http://www.icheic.org/pdf/icheic_mou.pdf

Izrael, Světový židovský kongres (World Jewish Congress), World Jewish Restitution Organization (WJRO) a Claims Conference. Tento postup byl poté potvrzen na již zmíněné mezinárodní konferenci ve Washingtonu (Washington Conference on Holocaust-Era Assets). Na této konferenci přijala ČR a Polsko roli pozorovatele v ICHEIC.

Od února 2000 po dva roky ICHEIC vyzývala vlastníky, dědice či jiné oprávněné osoby k podání nároků, a to nejen za pojistky, které měli u zúčastněných pojišťoven, ale i u již neexistujících subjektů. Publikovala dokonce seznam asi 500 000 potenciálních žadatelů, přičemž 90 000 jich požádalo o odškodnění již před rokem 2000. V rámci odškodnění byly dokonce vypláceny i náhrady za pojistky pro podniky, které byly znárodněny nebo konfiskovány po roce 1945 ve střední a východní Evropě, či tzv. humanitární náhrady v případech, kdy nebyly k dispozici žádné relevantní doklady. Pojišťovny sdružené v ICHEIC prováděly vlastní šetření ve svých archivech. V rámci ICHEIC bylo 306 milionů dolarů vyplaceno obětem holocaustu a jejich dědicům (pro asi 48 000 uznaných nároků)¹¹⁴ a 169 milionů dolarů směřovalo na nejrůznější humanitární projekty, například na zdravotní a sociální péči o přeživší.¹¹⁵ Na 100 milionů dolarů však přišel celý administrativní proces.¹¹⁶

Celková částka vyplacená v kategoriích náhrad bank a pojišťovacích společností je odhadována na 8 miliard dolarů.¹¹⁷

Konečně poslední související kategorií případů byly případy otrocké a nucené práce – slave and forced labor. Z odhadovaného počtu 8–10 milionů lidí, kteří museli nuceně pracovat pro německé a rakouské firmy, jich na přelomu tisíciletí žilo odhadem 1,2–1,5 milionu, nešlo však pouze (dokonce z velké části) o židovské oběti. Nucená a otrocká práce navíc nebyla zatím kompenzována německým restitučním a odškodňovacím zákonodárstvím. Od poloviny roku 1998 začalo přibývat hromadných žalob zejména proti konkrétním německým firmám, jako byly Siemens, Daimler Benz, Volkswagen či Degussa. Nároky

¹¹⁴ Tamtéž.

¹¹⁵ Marrus, M. R.: *Some Measure of Justice*, c. d., s. 25.

¹¹⁶ Jelínek, T.: *Pojišťovny v českých zemích v letech 1938–1945. Konfiskace pojistek*, c. d., s. 16.

¹¹⁷ Marrus, M. R.: *Some Measure of Justice*, c. d., s. 4.

se vyšplhaly na astronomických 38 miliard dolarů.¹¹⁸ V září 1999 byly dokonce vydány dva rozsudky zamítající nároky vůči Ford Werke, Degussa a Siemens.

Odškodnění za otrockou a nucenou práci se stalo předmětem mezinárodních jednání, kdy Německo vedené spolkovým kancléřem Gerhardem Schröderem čelilo nárokům Izraele, České republiky, Polska, Ukrajiny, Běloruska a Ruska. V prosinci 1999 německá vláda¹¹⁹ a zástupci velkých korporací navrhli vypořádání ve výši 10 miliard DM výměnou za záruku vlády Spojených států proti jakýmkoli dalším žalobám v těchto věcech před americkými soudy. Tuto sumu poté hájil ve slyšení v Kongresu i německý vyjednavatel v této věci Otto von Lamsdorf. Na základě dohody uzavřené mezi USA a Německem o zřízení Nadace paměti, odpovědnosti a budoucnosti byla vyčleněna SRN částka minimálně ve výši 2 miliardy DM.¹²⁰ Obětím otrocké práce a zejména Židům přeživším válku (v odhadovaném počtu 240 000 osob) mělo být vyplaceno 7 500–7 800 amerických dolarů, ostatním (zejména za tzv. nucenou práci) 2 600 dolarů. Odškodnění se mělo vztahovat i na určité kategorie životních pojistek a také na odškodnění některých kategorií dosud neodškodněných arizací. Kromě výplat odškodnění se však prostředků nadace mělo (i na základě iniciativy amerického velvyslance v Berlíně Johna Kornbluma) využít i na podporu mezinárodních kulturních a sociálních projektů podporujících mezinárodní spolupráci, lidská práva a připomínání památky obětí nacistické perzekuce.

Podle německého precedentu postupovalo i Rakousko a jeho celková nabídnutá suma 500 milionů dolarů zahrnovala případy nevyplacených pojistek a dalších majetkových nároků a náhradu za otrocké práce. Dalších 112 milionů dolarů vyčlenilo Rakousko na penze pro

¹¹⁸ Tamtéž, s. 20.

¹¹⁹ K pozadí tohoto kroku viz Niethamer, L.: *Converting Wrongs to Rights? Compensating Nazi Forced Labor as Paradigm*, in: Diner, D. – Wunberg, G.: *Restitution and Memory. Material Restoration in Europe*, c. d., s. 83 an.

¹²⁰ *Agreement between the Government of the Federal Republic of Germany and the Government of the United States of America concerning the Foundation „Rememberance, Responsibility and Future“* (17 July 2000), U.N.T.S., vol. 2130, s. 250. K pozadí sjednání dohody, včetně konzultací americké diplomacie s Izraelem, viz též Murphy, S. D.: *United States Practice in International Law, Volume 1, 1999–2001*, c. d., s. 141–143.

ty židovské oběti, které musely opustit Rakousko jako děti. Dohody končící hromadné žaloby ve Spojených státech tak měly, jak ještě uvidíme, charakter zvláštních mezinárodních smluv.

V lednu 1998 Claims Conference a německá vláda uzavřely dohodu o vytvoření zvláštního fondu ve výši 200 milionů DM nazvaného The Central and Eastern European Fund (CEEF), aby po čtyři roky počínaje 1. lednem 1999¹²¹ odškodnily oběti holocaustu v zemích bývalého SSSR a východní Evropy. Program se týkal České republiky, Slovenské republiky, Polska, Maďarska, Rumunska, Ruska a Ukrajiny. Z téměř 20 000 žádostí jich bylo v roce 2000 uznáno jako oprávněné asi 13 500. Většinou je žadatelům poskytována měsíční penze v tehdejších vyjádření 250 DM měsíčně, posléze 135–175 eur.

Žaloby u amerických soudů se týkaly i další významné otázky spojené s židovským majetkem – uměleckých předmětů. Jednotliví žalobci se spojili do asociace Association of Holocaust Victims for Restitution of Artworks and Masterpieces a pod vedením právníka Edwarda Fagana hrozili vyvoláním podobného procesu, jaký jsme sledovali u spících kont. Tato otázka však byla příliš komplexní, aby mohla být vyřešena v rámci mimosoudního vyrovnání nebo soudním rozhodnutím, a věc proto hodlala řešit americká vláda diplomatickou cestou.¹²² Zejména již zmíněný Stuart Eizenstat spojil otázku restituce uměleckých předmětů s problematikou spících kont a zlata uloupeného nacisty, což se projevilo již v prosinci 1997 na londýnské konferenci o nacistickém zlatě (London Conference on Nazi Gold).¹²³ V Londýně byla též zmíněna souvislost mezi odškodňovacími aktivitami (The International Fund for Needy Victims of Nazi Persecution) a ukončením činnosti tripartitní komise založené v roce 1946 k restituci měnového zlata uloupeného nacisty.¹²⁴

¹²¹ Claims Conference Annual Reports za rok 1998 a 1999, s. 12, respektive 20.

¹²² Některé případy však byly řešeny individuálně, například Degasův obraz z pozůstalosti po F. Gutmannovi, soudní boj o dva Schielovy obrazy z Leopoldovy sbírky, zapůjčené v roce 2007 do Newyorského muzea moderního umění (MoMa), či spor o Klimtovy obrazy ze sbírky Ferdinanda Bloch-Bauera.

¹²³ Viz Nazi gold: the London Conference, 2–4 December 1997, London: HMSO, 1997.

¹²⁴ Tamtéž. Zde ohodnocen i příspěvek České republiky, Slovenské republiky, Švédska a Polska.

V listopadu 1998 byla k projednání otázek spojených s majetkovými nároky obětí holocaustu svolána již zmíněná mezinárodní konference (Conference on Holocaust-Era Assets), která se konala ve Washingtonském muzeu holocaustu a které se zúčastnili zástupci 44 států a 13 nevládních organizací zastupujících židovské zájmy.¹²⁵ Tato konference, stejně jako následná konference (fórum) ve Vilniusu, vyzvala státy, aby přijaly odpovídající opatření k zajištění navrácení pokud možno co největšího počtu uměleckých děl původním majitelům nebo jejich dědicům. Svoji roli tu mají i specializované organizace jako Commission for Looted Art in Europe. Světový židovský kongres a World Jewish Restitution Organization (WJRO) zase iniciovaly vytvoření specializované Commission for Art Recovery.¹²⁶ Kromě otázky uměleckých předmětů se zabývala i otázkou pojistek, přístupu k archivním materiálům, vzdělávání o holocaustu a otázkou majetku židovských náboženských obcí.

Specifickým fenoménem restitucí uměleckých předmětů bylo několik výstav a projektů, které měly ukázat, o jaká umělecká díla a jaký majetek jde, zároveň však zasadit problematiku do širších historických souvislostí či ukázat příběhy jednotlivců, kteří přišli nejen o svůj majetek, ale často i o svůj život, museli opustit své domovy apod. V tomto ohledu je možno poukázat na přelomové rakouské výstavy InventArisiert ve Vídni v roce 2000 v Museum Kaiserliches Hofmobiliendepot Wien a Recollecting Raub und Restitution o rok dříve v Österreichisches Museum für Angewandte Kunst (ke které byl vydán podrobný katalog s vědeckými studiemi)¹²⁷ či na výstavu v Izraeli nazvanou Looking for Owners, Custody, Research and Restitution of Art Stolen

¹²⁵ Viz Proceedings of the Washington Conference on Holocaust-Era Assets, held November 30 – December 3, 1998 in Washington, D.C., edited by J. D. Bindenagel, February 1999. K roli americké diplomacie a zejména S. Eizenstata viz Murphy, S. D.: United States Practice in International Law, Volume 1, 1999–2001, c. d., s. 150–151.

¹²⁶ Bliže viz Marrus, M. R.: Some Measure of Justice, c. d., s. 56–59.

¹²⁷ InventArisiert, Enteignung von Möbeln aus jüdischem Besitz; výstava byla spojená s promítáním filmu o uloupených uměleckých předmětech a s konferencí o této problematice, <http://www.iff.ac.at/inventarisiert/pressetexte.en.html>. Z výstavy a konference vyšel zajímavý sborník – Reininghaus, A. (ed.): Recollecting Raub und Restitution, Passagen Verlag 2009.

in France during WWII, již doprovázela výstava „opuštěného umění“ bez dědiců – Orphaned Art: Looted Art from the Holocaust.¹²⁸

Role americké justice na nové definici restitucí a odškodnění obětí holocaustu má symbolicky i svoji část týkající se samotných Spojených států amerických. Již zmíněná poradní komise prezidenta USA (Presidential Advisory Commission on Holocaust Assets – PACHA) vedená Edgarem Bronfmanem byla za svoji činnost poměrně ostře kritizována, například i již zmíněným profesorem Bazylem či C. Rickmannem, a to nejen za zdlouhavost příprav či nedostatečnost zpráv, ale i za to, že neprosadila odpovídající vyrovnání se s americkou rolí v procesu restituce židovského majetku po druhé světové válce (s výjimkou prozkoumání bankovních účtů, knih a uměleckých předmětů v Library of Congress a v amerických muzeích a galeriích), a to zejména poté, co Kongres v roce 2001 neschválil návrh senátorů G. Smithe a H. Clintonové na vznik nevládní nadace pro otázky restituce židovského majetku a připomínky obětí holocaustu.¹²⁹

V případě Rosner v. United States pak případ tzv. maďarského „zlatého vlaku“, který bude podrobněji pojednán v kapitole věnované Maďarsku, vedl k žalobě jednoho z maďarských židovských emigrantů na USA za podíl amerických vojáků na rozkradení části židovských cenností předtím konfiskovaných nacisty. Výsledkem procesu byla mimosoudní dohoda z roku 2005, která (přestože nepřiznala odpovědnost za krádež či porušení zákonů) přinesla pro zhruba 60 000 původně maďarských obětí holocaustu odškodnění ve výši roční částky 4,5 milionu dolarů vyplácené po dobu 5 let.¹³⁰

1.3 Mezinárodněprávní souvislosti odškodňování (Pavel Šturma)

Výše sledovanou problematiku je možno analyzovat i v rámci odškodňování obětí hromadného porušování lidských práv v mezinárodním právu. Restituce židovského majetku významným způsobem přispěly k rozvoji mezinárodních odškodňovacích mechanismů.

¹²⁸ Marrus, M. R.: *Some Measure of Justice*, c. d., s. 58.

¹²⁹ Rickmann, C. J.: *Conquest and Redemption*, c. d., s. 233–234.

¹³⁰ Marrus, M. R.: *Some Measure of Justice*, c. d., s. 34–35.

V současném mezinárodním právu se prolínají pravidla obecná a speciální, mimosmluvní a smluvní, pravidla ustálená v dávné minulosti a zcela nová pravidla. Právě v závislosti na konkrétní úpravě je teprve možné činit závěry o tom, zda pro určitou osobu nebo entitu z mezinárodněprávního řádu vyplývají určitá práva (nebo povinnosti) a za jakých podmínek je tato osoba (entita) způsobilá je realizovat.

Jednou z klasických, ale dodnes neuzavřených otázek je náhrada škody, která je způsobena protiprávním chováním. Zatímco ve vnitrostátním právu zpravidla existuje obecná úprava deliktní odpovědnosti (odpovědnosti za škodu), v mezinárodním právu je řešení diferencované. Úprava odpovědnosti se rozpadá z pohledu protiprávnosti i z pohledu subjektů. Z prvního hlediska jde o rozdíl mezi odpovědností za mezinárodně protiprávní chování (responsibility) a odpovědností za (objektivně) vzniklou škodu (liability). Z pohledu druhého je členění ještě složitější, protože v mezinárodním právu existuje samostatná úprava odpovědnosti států, odpovědnosti mezinárodních organizací, popř. i mezinárodní trestní odpovědnost jednotlivců, která má jen marginální vztah k náhradě škody. Konečně je rozdíl mezi obecnou obyčejovou úpravou odpovědnosti a některými smluvními režimy, které představují *lex specialis*.

Z pohledu možnosti jednotlivce domáhat se v mezinárodním právu náhrady škody je to ještě složitější. Obecné mezinárodní právo zná institut diplomatické ochrany, který tuto možnost nedává přímo, ale jen zprostředkovaně přes ochranu státu, jehož je poškozený občanem, který na základě fikce vystupuje jako poškozený a tento nárok uplatňuje proti státu, porušiteli mezinárodního práva. Jednotlivec však právem na diplomatickou ochranu nedisponuje, to je v rukou státu, který má širokou diskreci. Speciální smluvní režimy, jako je Evropská úmluva pro lidská práva (1950), dávají aktivní legitimaci jednotlivci, který může před Evropským soudem pro lidská práva žalovat nejen cizí, ale dokonce i svůj domovský stát a v případě úspěchu dosáhnout odškodnění. Bez ohledu na omezení dané tímto institutem (tzv. spravedlivé zadostiučinění) jde o velmi efektivní mechanismus. Může se však uplatnit jen u nároků, které jsou slučitelné s Úmluvou *ratione materiae*, *ratione personae* a *ratione temporis*. Jinak řečeno, stížnost je přijatelná, a tudíž odškodnění případně možné jen u škod, které jsou

důsledkem porušení některého z práv chráněných Úmluvou, přičitatelných státu, který je smluvní stranou, a vzniklých v době, kdy Úmluva pro tento stát již vstoupila v platnost.

Z toho vyplývá, že mnoho škod, zejména vzniklých v minulosti nebo mimo území či výkon jurisdikce evropských států stran Úmluvy, zůstává mimo tento rámec. To však neznamená, že nevzniká otázka případného odškodňování. Právě celkově humanizační trend vývoje mezinárodního práva, podněcený lidskoprávními smlouvami a procesními mechanismy, přivedl (spolu s tlakem nevládních organizací) v některých případech státy a mezinárodní organizace k tomu, aby přijaly speciální, ad hoc úpravy pro řešení individuálních a skupinových nároků na odškodnění.

Naopak snahy o vysouzení odškodnění proti odpovědnému státu před obecnými soudy jiného státu a o uznání a výkon takových rozhodnutí narážejí na překážku v podobě ustálených obyčejových pravidel týkajících se jurisdikční imunity státu a státního majetku. Naposledy to jednoznačně potvrdil rozsudek Mezinárodního soudního dvora ve sporu Německo v. Itálie (s intervencí Řecka).¹³¹ V tomto smyslu jsou pravidla mezinárodního práva jasná: *par in parem non habet jurisdictionem*. Zdánlivě nejsnadnější cesta k odškodnění jednotlivců přes žaloby u domácích soudů proti jinému svrchovanému státu není z hlediska mezinárodního práva průchodná.

O to více je potřeba spoléhat na speciální úpravy pro odškodňování uznaných kategorií škod. Svou povahou jde o velmi různorodé mechanismy, často omezené na určitou konkrétní událost nebo skupinu osob. Je proto obtížné zobecňovat a činit jakékoli pevné závěry o vznikajících obecných pravidlech pro odškodňování individuálních obětí porušování mezinárodního práva, zejména lidských práv a mezinárodního humanitárního práva. Přesto se tato otázka klade stále častěji. A vedle určitých dokumentů doporučující povahy (rezoluce OSN)¹³² se diskutuje na mezinárodních odborných fórech, jako je

¹³¹ Jurisdictional Immunity of the State (Germany v. Italy): Greece intervening, ICJ, Judgment, 3 February 2012.

¹³² Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, GA Resolution 60/147 (16 December 2005).

Sdružení pro mezinárodní právo (ILA).¹³³ Vedle obecných návrhů však již existují dohody a mechanismy, které se nabízejí ke studiu. Jednou z prvních oblastí mohou být právě restituce nebo odškodňování ztrát na židovském majetku.

Na rozdíl od některých jiných případů odškodňovacích mechanismů, kde se vychází z jednoho základního dokumentu, v tomto případě jde o různorodou směs vnitrostátních a mezinárodních dokumentů, které s odstupem řady desetiletí reagovaly na důsledky holocaustu a dalších zločinů páchaných v době 2. světové války. Již jsme viděli, že v některých případech šlo o jednostranné, byť na základě mezinárodního tlaku přijaté akty Německa. Jindy naopak o mezinárodní dohody nebo opatření jiných států.

Pokud jde o právní nástroje k uplatnění odpovědnosti Německa vůči nárokům individuálních obětí, trvalo to déle než 50 let od konce 2. světové války, než se podařilo dosáhnout vhodného právního rámce. Tak například ke spuštění výše zmíněného Německého programu odškodnění nucené práce (GFLCP) došlo až v roce 2000 na základě dohody uzavřené mezi USA a Německem o zřízení Nadace paměti, odpovědnosti a budoucnosti.¹³⁴

Bylo by však hrubým zjednodušením prezentovat programy pro odškodňování obětí holocaustu a dalších nacistických obětí izolovaně od celkového kontextu mezinárodních odškodňovacích mechanismů. Bude proto užitečné si zde různé odškodňovací mechanismy roztrždit podle způsobu jejich vzniku, právní povahy a kompetence (výlučná či konkurenční). Stranou pozornosti zatím zůstanou jiné způsoby uplatňování nároků na náhradu škody, zejm. před národními soudy.¹³⁵

Podle způsobu vzniku můžeme rozlišovat odškodňovací mechanismy založené na základě (a) mezinárodní smlouvy uzavřené mezi

¹³³ Declaration of International Law Principles on Reparation for Victims of Armed Conflicts. Resolution No. 2/2010, International Law Association, Report of the Seventy-Fourth Conference, The Hague 2010.

¹³⁴ Agreement between the Government of the Federal Republic of Germany and the Government of the United States of America concerning the Foundation „Remembrance, Responsibility and Future“ (17 July 2000), U.N.T.S., vol. 2130, s. 250.

¹³⁵ K tomu srov. Šturma, P.: Nový trend v odpovědnosti státu: individuální právo na odškodnění obětí závažných porušení mezinárodního humanitárního práva? in: O veřejné správě, AUC Iuridica 1/2010, s. 73–76.

státy, (b) instrumentu přijatého kompetentním orgánem OSN nebo jiné mezinárodní vládní organizace, nebo (c) dohody mezi státy a soukromými, nestátními aktéry a/nebo národních zákonů. V některých případech se může uplatnit smíšený právní základ pro konkrétní mechanismus.¹³⁶ Většina z nich byla vytvořena nebo navržena v kontextu poválečné obnovy států, které prošly mezinárodním či vnitrostátním ozbrojeným konfliktem.

I.3.1 Odškodňovací mechanismy zřízené smlouvou
Mezinárodní smlouva sjednaná státy představuje tradiční pramen mezinárodního práva, kterým byly zřízeny některé ze známých mezinárodních odškodňovacích mechanismů. Příkladem může být Tribunál pro nároky mezi Íránem a Spojenými státy (Iran-United States Claims Tribunal, IUSCT), který byl založen tzv. alžírskou deklarací, což však byl právně závazný dokument považovaný za mezinárodní smlouvu.¹³⁷ Tento rozhodčí tribunál představuje množstvím rozhodnutých případů nejvýznamnější ze zkoumaných mezinárodních mechanismů. Navzdory svému názvu přijímá a rozhoduje nároky soukromých osob vedle nároků zastupovaných vládou.

Podobný smluvní základ má také Komise pro nároky mezi Eritreou a Etiopií (Eritrea-Ethiopia Claims Commission, EECC), která byla vytvořena na základě dohody mezi Eritreou a Etiopií (12. prosince 2000),¹³⁸ která navazovala na dohodu o ukončení nepřátelství (18. června 2000). Byla pověřena rozhodovat cestou závazné arbitráže všechny nároky týkající se ztrát, škod a újmy jedné vlády vůči druhé a příslušníků jedné strany vůči vládě druhé strany, pokud se vztahují ke konfliktu mezi těmito státy a vyplývají z porušení MHP, včetně Ženevských úmluv (1949) nebo jiných porušení mezinárodního

¹³⁶ Srov. Furuya, S.: Procedural standards for reparation mechanisms, in: *Reparation for Victims of Armed Conflict. Committee Report, ILA, Sofia Conference (2012)*, s. 4–6.

¹³⁷ Declaration of the Democratic and Popular Republic of Algeria concerning the Settlement of Claims by the Government of the United States of America and the Government of the Islamic Republic of Iran (19. 1. 1981).

¹³⁸ Agreement between the Government of the Federal Democratic Republic of Ethiopia and the Government of the State of Eritrea. Viz www.pca-cpa.org/ENGLISH/RPC/#Eritrea-Ethiopia/Claims/Commission.

práva.¹³⁹ Tato komise uznala individuální právo na odškodnění, i když se musí vykonávat státem jménem individuálních obětí.¹⁴⁰ EECC byla také mezistátní arbitráží, jež působila v rámci Stálého rozhodčího soudu (CPA) v Haagu.

Dalším smluvně zřízeným mechanismem je Komise pro nároky týkající se nemovitého majetku přesídlených osob a uprchlíků (Commission for Real Property Claims of Displaced Persons and Refugees, CRPC), která byla ustavena Dohodou o uprchlících a přesídlených osobách (Agreement on Refugees and Displaced Persons), připojenou k daytonské mírové dohodě (1995).¹⁴¹ Na principiálně smluvním základu tohoto mechanismu nic nemění ani fakt, že mezi stranami dohody byly zahrnuty také nestátní entity zapojené do vnitrostátního ozbrojeného konfliktu v Bosně a Hercegovině.

I.3.2 Odškodňovací mechanismy zřízené aktem mezinárodní organizace

Naproti tomu jiné odškodňovací mechanismy byly vytvořeny jednostrannými právními akty mezinárodních organizací, tedy sekundárními (odvozenými) prameny práva, které přijímají orgány OSN nebo jiných organizací na základě svých statutů. Nejznámějším příkladem je Kompenzační komise OSN (United Nations Compensation Commission, UNCC), zřízená pro nároky vyplývající z první války v Zálivu po agresi Iráku proti Kuvajtu (1990–1991). UNCC byla vytvořena na základě rezoluce Rady bezpečnosti OSN 687 (1991), a to k řešení nároků na náhradu škod způsobených Irákem v důsledku agrese proti Kuvajtu.¹⁴²

¹³⁹ Srov. Fleck, D.: Individual and State Responsibility for Violations of the *Ius in Bello*: An Imperfect Balance, in: Heintschel von Heinegg, W. – Epping, V. (ed.): *International Humanitarian Law Facing New Challenges*, Berlin – Heidelberg – New York 2007, s. 195; Bílková, V.: Právo obětí ozbrojených konfliktů na odškodnění, in: Ondřej, J. – Šturma, P. (ed.): *Bezpečnost organizací, mezinárodní bezpečnost a mezinárodní humanitární právo*, Praha 2008, s. 258.

¹⁴⁰ Viz Hofmann, R.: Can Victims of Human Rights Violations Claim Damage? in: Giegerich, T. (ed.): *A Wise Century? Judicial Dispute Settlement, Disarmament and the Laws of War 100 Years after the Second Hague Peace Conference*, Berlin 2009, s. 326; Romesh Weeramantry, J.: *Civilian Claims (Eritrea v. Ethiopia)*, AJIL, vol. 101, 2007, s. 616–627.

¹⁴¹ Agreement on Refugees and Displaced Persons. Annex 7 to the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina 2005.

¹⁴² Viz UN SC Res. 687 (3. 4. 1991), §§ 16–18.

Podle odst. 16 této rezoluce je totiž Irák „odpovědný podle mezinárodního práva za jakoukoli přímou ztrátu, škodu, včetně škod na životním prostředí a ničení přírodních zdrojů, nebo újmu způsobenou cizím vládám, státním příslušníkům a společností v důsledku protiprávní invaze a okupace Kuvajtu Irákem“.¹⁴³ Prostředky na odškodnění vyplácené z mezinárodního fondu pocházely z části výnosů z exportu irácké ropy.

Za zmínku stojí také Mezinárodní vyšetřovací komise pro Dárfúr zřízená na základě rezoluce Rady bezpečnosti 1564 (2004), která ve své zprávě doporučila vytvoření Kompenzační komise pro mezinárodní zločiny spáchané v Dárfúru (CCDS)¹⁴⁴, a to jako komplementární opatření k předání situace Mezinárodnímu trestnímu soudu. Tato komise by se měla zabývat odškodňováním obětí závažných porušení (zejména válečných zločinů, zločinů proti lidskosti a genocidy) v Dárfúru. Podle mezinárodní vyšetřovací komise je tento návrh odůvodněn tím, že v současnosti „obyčejové mezinárodní právo nejen stanoví trestní odpovědnost jednotlivců, kteří spáchali toto porušení, ale také ukládá závazek státům, jejichž občany jsou pachatelé nebo pro něž jednali jako de jure či de facto orgány, aby poskytly reparaci (včetně kompenzace) za způsobenou škodu“.¹⁴⁵ Bohužel zatím nedošlo ke zřízení tohoto mechanismu.

Dalším z mechanismů zřízených aktem orgánu mezinárodní organizace je Komise pro bydlení a majetkové nároky (Housing and Property Claims Commission, HPCC), která byla vytvořena na základě nařízení vydaného zvláštním představitelem generálního tajemníka OSN v rámci mandátu dočasné správy OSN v Kosovu (UNMIK).¹⁴⁶ V tomto případě jde o právní akt UNMIK, tedy pomocného orgánu zřízeného v souladu s rezolucí Rady bezpečnosti OSN 1244 (1999).

Konečně lze zmínit také Komisi pro řešení sporů o nemovitý majetek v Iráku (Commission for the Resolution of Real Property Disputes,

¹⁴³ Tamtéž, § 16.

¹⁴⁴ Viz Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General. Geneva, 25 January 2005, §§ 590–603.

¹⁴⁵ Tamtéž, § 598. Srov. též Tomuschat, Ch.: Darfur – Compensation for the Victims, Journal of International Criminal Justice, vol. 3, 2005, s. 579–589.

¹⁴⁶ Regulation No. 1999/23 on the Establishment of the Housing and Property Directorate and the Housing and Property Claims Commission. UNMIK/REG/1999/23 (15. 11. 1999).

CRRPD), která navázala na Iráckou komisi pro majetkové nároky (Iraq Property Claims Commission, IPCC), založenou nařízením koaliční prozatímní správy z r. 2004, tedy svého druhu mezinárodního orgánu.¹⁴⁷ Nařízení zřizující IPCC bylo později nahrazeno iráckým zákonem o CRRPD.

I.3.3 Odškodňovací mechanismy smíšené povahy

Tím se dostáváme ke třetí skupině odškodňovacích mechanismů, které nejsou vytvořeny čistě mezinárodními instrumenty (smlouvami nebo akty mezinárodních organizací), ale spíše kombinací více pramenů pocházejících z vnitrostátního i mezinárodního práva. Právě mezi takové patří již zmíněný Německý program odškodňování nucené práce (German Forced Labour Compensation Programme, GFLCP), který byl iniciován výše citovanou dohodou uzavřenou mezi USA a Německem o zřízení Nadace paměti, odpovědnosti a budoucnosti. Program odškodňování byl však uveden do života až na základě přijetí spolkového zákona o zřízení a organizaci této nadace.¹⁴⁸

Není to zdaleka jediný mechanismus pro odškodňování některých obětí z doby nacismu a 2. světové války. Dalším příkladem je též již výše zmíněná Mezinárodní komise pro nároky pojištění z doby holocaustu (International Commission on Holocaust Era Insurance Claims, ICHEIC). Komise byla zřízena na základě memoranda o porozumění mezi skupinou evropských pojišťoven, americkými úřady pro regulaci pojišťoven a židovskými organizacemi.¹⁴⁹ V tomto případě jde o zvláštní případ ujednání (memoranda), které není mezinárodní smlouvou, ale bylo uzavřeno několika soukromými pojišťovnami, nevládními organizacemi a speciálními orgány OSN pro dohled nad pojišťovnami. Takto vznikla dvanáctičlenná mezinárodní komise, paritně složená

¹⁴⁷ Coalition Provisional Authority Regulation Number 12. Iraq Property Claims Commission, Annex A: the Statute Establishing the Iraq Property Claims Commission (24. 6. 2004).

¹⁴⁸ Law on the Creation of a Foundation "Remembrance, Responsibility and Future" of 2 August 2000, entered into force on 12 August 2000 (BGBl 2000 I 1263), last amended by the Law of 1 September 2008, entered into force on 9 September 2008 (BGBl 2008 I 1797), viz http://www.stiftung-evz.de/eng/about-us/foundation_law/.

¹⁴⁹ Memorandum of Understanding (25. 8. 1998), http://www.icheic.org/pdf/ICHEIC_MOU.PDF.

ze šesti zástupců amerických orgánů a židovských organizací a šesti zástupců evropských pojišťoven.

Jiným dosti specifickým mechanismem je Tribunál pro řešení nároků ke spícím účtům ve Švýcarsku (Claims Resolution Tribunal for Dormant Accounts in Switzerland, CRT-I). Nejprve bylo přijato memorandum o porozumění mezi World Jewish Restitution Organization a Světovým židovským kongresem (World Jewish Congress) a Švýcarskou bankovní asociací, kterým byl ustaven nezávislý výbor významných osobností (Independent Committee of Eminent Persons, ICEP).¹⁵⁰ Jeho úkolem bylo identifikovat spící účty patřící obětem nacistické perzekuce a zhodnotit nakládání s těmito účty ze strany švýcarských bank. Následně se tento výbor (ICEP), Švýcarská bankovní asociace a Švýcarská federální bankovní komise dohodly na vytvoření tribunálu. CRT-I je nezávislým mezinárodním rozhodčím tribunálem zřízeným podle švýcarského práva.¹⁵¹

Naproti tomu nový Tribunál pro řešení nároků (CRT-II), který nahradil CRT-I, a Program majetku obětí holocaustu (Holocaust Victim Assets Programme, HVAP) byly vytvořeny federálním soudem v USA jako součást realizace též již výše zmíněné dohody o vypořádání hromadných žalob na vydání majetku obětí holocaustu.¹⁵² Jde tedy v podstatě o dohodu o mimosoudním vypořádání hromadných žalob podle amerického práva, která založila mechanismus pro rozdělení prostředků pocházejících z účtů obětí.

Jak je zřejmé z tohoto přehledu, neexistuje jeden obecný model pro mezinárodní odškodňovací mechanismy. Jejich vznik je do značné míry difuzní, reagující na specifické, někdy dokonce jedinečné problémy přijímáním ad hoc právních úprav. Proto není překvapující, že jednotlivé mechanismy se liší nejen svým právním základem (viz výše),

¹⁵⁰ Memorandum of Understanding between the World Jewish Restitution Organization and the World Jewish Congress, representing also the Jewish Agency and Allied Organizations, and the Swiss Bankers Association (2. 5. 1996). Appendix A to the Final Report of the Independent Committee of Eminent Persons (1999), p. A-1, http://www.crt-ii.org/ICEP/ICEP_Report_Appendices_A-W.pdf.

¹⁵¹ Joint Press Release (25. 6. 1997). Appendix D to Final Report of the Independent Committee of Eminent Persons (1999), p. A-9.

¹⁵² Class Action Settlement Agreement (26. 1. 1999), http://www.crt-ii.org/court_docs/Settlemente.pdf.

ale i různou úpravou kompetencí, možností přístupu obětí a jejich zástupců pro uplatnění nároků a způsoby uspokojování těchto nároků. Těmto vybraným otázkám fungování mezinárodních odškodňovacích mechanismů bude věnována další část této kapitoly.

I.2.2 Fungování mezinárodních odškodňovacích mechanismů

I.2.2.1 Kompetence odškodňovacích mechanismů vzhledem k typu porušení

Jak je patrné z provedeného přehledu, v současnosti neexistuje obecný mechanismus pro odškodňování obětí porušování lidských práv. Všechny dosud vytvořené mechanismy vznikly ad hoc, pro konkrétní situace a konkrétní skupiny osob. Liší se nejen z hlediska kompetence *ratione personae* a *ratione temporis*, ale i *ratione materiae*.

Z hlediska věcné kompetence se odlišují dvě kompenzační komise vytvořené po ozbrojených konfliktech, a to UNCC a EECC, protože jen ony měly jurisdikci nad nároky na náhradu škod způsobených porušením pravidel *jus ad bellum* (tedy neoprávněného použití síly). To bylo dáno specifickým kontextem, kdy byly vytvořeny rezolucí Rady bezpečnosti OSN, respektive dohodou o ukončení nepřátelství. Ostatní mechanismy se zabývají pouze porušeními mezinárodního humanitárního práva (*jus in bello*) a/nebo lidských práv. Takto koncipovány jsou i doporučují dokumenty OSN¹⁵³ a návrhy ILA¹⁵⁴.

Jinou zajímavou otázkou je existence určitého prahu závažnosti porušení jako podmínky pro využití odškodňovacího mechanismu. Pouze v některých případech je dána podmínka rozsáhlého nebo závažného porušování lidských práv nebo mezinárodního humanitárního práva.¹⁵⁵ Z navrhovaných odškodňovacích mechanismů obsahuje tuto podmínku závažnosti porušení pouze Kompenzační komise pro mezinárodní zločiny spáchané v Dárfúru (CCDS).¹⁵⁶ Tato komise by se měla zabývat odškodňováním obětí závažných porušení (zejm. vá-

¹⁵³ Viz Basic Principles and Guidelines, c. d.

¹⁵⁴ Viz Declaration of International Law Principles on Reparation for Victims of Armed Conflicts, c. d.

¹⁵⁵ Srov. Basic Principles and Guidelines, c. d., Preamble, § 6.

¹⁵⁶ Viz Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General, Geneva, 25 January 2005, §§ 590-603.

lečných zločinů, zločinů proti lidskosti a genocidy) v Dárfúru. Ostatní odškodňovací mechanismy podmínku závažnosti nestanovily.

Obecně lze vyslovit hypotézu, že omezující podmínku závažných porušení obsahují spíše takové mechanismy (návrhy), které spojují odškodňování též s aplikací mezinárodního trestního práva (zločinů podle mezinárodního práva) nebo směřují zčásti do budoucna. Naopak mechanismy reagující ex post facto na v zásadě ukončené a zdokumentované případy porušování nespojují nároky na odškodnění s podmínkou závažnosti, popřípadě obsahují spíše kazuistické výčty typů škod, u nichž lze žádat odškodnění.

1.2.2.2 Přístup obětí k mezinárodnímu odškodňovacímu mechanismu

Ve většině případů byly odškodňovací mechanismy vytvořeny bez formálních konzultací se skupinami obětí ohledně struktury jednotlivých mechanismů. Výjimku tvoří právě mechanismy pro odškodňování obětí holocaustu. Vzhledem k výše popsané historii a právní formě použité k založení těchto mechanismů byla role organizací obětí a pozůstalých velmi důležitá. Při vzniku mezinárodní komise (ICHEIC) byly mezinárodní židovské organizace dokonce stranami memoranda o porozumění a dostaly právo jmenovat některé z členů této komise.¹⁵⁷ Rovněž při vzniku obou tribunálů (CRT-I, CRT-II) se organizace zastupující oběti účastnily příslušných dohod.

Zajímavým aspektem je možnost obětí zvolit fórum k předložení svých nároků. Jinak řečeno jde o to, zda daný odškodňovací mechanismus má výlučnou, nebo nevýlučnou kompetenci. První typ mechanismu, jehož příkladem jsou IUSCT a EECC, zřízené dvoustrannými mezistátními smlouvami, má výlučnou kompetenci nad nároky, takže oběti je nemožnou uplatnit jinde.

Druhý typ tvoří odškodňovací mechanismus, který nemá výlučnou kompetenci (příklady jsou UNCC pro škody způsobené Irákem a CRPC působící v Bosně a Hercegovině). Obětem zde nic nebrání předložit nároky příslušným vnitrostátním soudům. Můžeme zde tudíž hovořit o konkurenční jurisdikci.

¹⁵⁷ Viz Memorandum of Understanding (25. 8. 1998), c. d., §§ 1 a 2.

Konečně třetí typ je nejrozšířenější a zahrnuje všechny mechanismy pro odškodňování obětí holocaustu a nucených prací v Německu (CRT-I, CRT-II, GFLCP, HVAP, ICHEIC). Kompetence je založena na principu *selecta una via*, což znamená možnost volby, ale když se oběť rozhodne využít daný mechanismus nebo když přijme odškodné, musí podepsat prohlášení (*waiver*), kterým vylučuje předložení jakýchkoli dalších nároků u jiných soudů.¹⁵⁸

Pro oběti je velmi důležité, zda mají způsobilost předložit své nároky přímo mezinárodnímu mechanismu. V případě komisí zřízených v Bosně a Hercegovině, Kosovu a Iráku (CRPC, HPCC, IPCC) se obětem dostalo práva předkládat nároky přímo. Naproti tomu UNCC a EECC přijaly systém, který umožňuje státům předkládat nároky jménem svých občanů a právnických osob. Typickým příkladem je UNCC. Nároky k této kompenzační komisi předkládali jak individuální žadatelé a právnické osoby, tak vlády států. Z praktických důvodů však individuální nároky musely být shromažďovány domovským státem žadatele (podle státní příslušnosti) nebo specializovanými mezinárodními organizacemi (jako UNHCR, ICRC nebo UNRWA pro nároky palestinských uprchlíků) a takto předkládány k posouzení UNCC.¹⁵⁹ Při předkládání nároků státem za jeho státní příslušníky však nejde o tradiční institut diplomatické ochrany. V případě diplomatické ochrany má totiž stát právo rozhodnout o uplatnění svého mezinárodního nároku, i když újma původně vznikla jeho občanům. V případě UNCC zůstávají uplatňované nároky stále nároky občanů. Státy mají pouze úkol spočívající ve shromáždění a předání individuálních nároků v zájmu efektivního zpracování velkého počtu nároků.

1.2.2.3 Způsoby uspokojování nároků na odškodnění

Jedním z hlavních důvodů pro vytváření speciálních odškodňovacích mechanismů je dosažení rychlé a účinné nápravy. Vzhledem ke specifickým okolnostem škod utrpěných v průběhu ozbrojeného konfliktu

¹⁵⁸ Srov. Furuya, S.: Procedural standards for reparation mechanisms, in: *Reparation for Victims of Armed Conflict. Committee Report, ILA, Sofia Conference (2012)*, s. 9.

¹⁵⁹ Srov. Fleck, D.: *Individual and State Responsibility for Violations of the Jus in Bello: An Imperfect Balance*, in: Heintschel von Heinegg, W. – Epping, V. (ed.): *International Humanitarian Law Facing New Challenges*, Berlin – Heidelberg – New York 2007, s. 194.

nebo před velmi dlouhou dobou (což je právě případ holocaustu) by uplatňování nároků před obecnými soudy bylo nemožné nebo spojené s těžko překonatelnými překážkami (imunita vztahující se na svrchané akty, promlčení, důkazní břemeno apod.).

Mezinárodní odškodňovací mechanismy jsou vytvořeny tak, aby dokázaly zpracovat velké množství nároků. Příkladem může být praxe UNCC. Na svém prvním zasedání v srpnu 1991 správní rada UNCC vymezila šest kategorií nároků: nároky jednotlivců donucených opustit Kuvajt (kategorie A); nároky jednotlivců, kteří utrpěli závažná zranění nebo jejichž rodinní příslušníci zemřeli v důsledku invaze (kategorie B); nároky jednotlivců za majetkové ztráty do 100 000 USD (kategorie C); nároky jednotlivců za majetkové ztráty nad 100 000 USD (kategorie D); nároky právnických osob za obchodní ztráty (kategorie E) a nároky vlád a mezinárodních organizací (kategorie F).¹⁶⁰ V první fázi vyplácení, která začala v červenci 1994, se uspokojovaly individuální nároky kategorií A, B a C. Později se vyplácely i větší nároky. Do konce července 2009 byly uhrazeny nároky v celkové výši 27 624 607 654 USD.¹⁶¹

Nejen v případě UNCC, ale i u dalších mechanismů se uplatnil nižší standard požadavků na důkazy, oslabení či přenesení důkazního břemene nebo presumpce. To se projevilo do značné míry i u mechanismů pro oběti holocaustu a nucených prací, jako jsou ICHEIC,¹⁶² CRT-II nebo GFLCP. V posledním případě stačilo prokázat, že žadatel byl držen v koncentračním táboře, ghettu nebo podobném místě, aby tak potvrdil domněnku, že byl podroben otrockým pracím.¹⁶³

Sledovaný mezinárodněprávní rámec, který byl doplněn i přijetím celé řady „doporučení“, jako byla například ta přijatá v rámci washingtonské konference z roku 1998 či následného vilniuského fóra, významným způsobem ovlivňuje národní zákonodárství jednotlivých námi sledovaných států, které se nadále zabývají nejen „klasickou“

¹⁶⁰ Viz <http://www.uncc.ch/clmsproc.htm>.

¹⁶¹ UNCC Press Release PR/2009/4 (29. 7. 2009).

¹⁶² Viz Memorandum of Understanding (25. 8. 1998), c. d., § 5.

¹⁶³ Srov. Furuya, S.: Procedural standards for reparation mechanisms, in: *Reparation for Victims of Armed Conflict*. Committee Report, ILA, Sofia Conference (2012), s. 13.

restitucí, ale nejrůznějšími dalšími, z mezinárodních jednání často odvozenými odškodňovacími schémata.

Při úvahách o satisfakci je pak nutno zmínit i významnou roli, kterou sehrály omluvy vedoucích představitelů jednotlivých států (například německého prezidenta Johannese Raua, francouzských prezidentů Jacquese Chiraca i nejnověji Françoise Hollanda, projevy rakouských představitelů v 90. letech či maďarského ministra zahraničí Lázsla Kovacze při setkání s představiteli WJC v roce 1994 v New Yorku).

Na to pak navazuje pozitivní role, která je přisuzována vytváření historických komisí, posílení výzkumu a vzdělávání o tematice holocaustu a dalších aktivit, například v oblasti ochrany lidských práv. Mezinárodní společenství tu totiž dospělo ke konsenzu, že úkolem nového kola diskusí o restitucích a odškodnění není jen kompenzace újem, které Židé a další oběti nacistické perzekuce utrpěli, ale i zabránění opakování hrůz druhé světové války v budoucnu.

II. OSUDY ŽIDOVSKÉHO MAJETKU NA ÚZEMÍ DNEŠNÍ ČESKÉ REPUBLIKY 1938–1945 (Jan Kuklík, René Petráš, Helena Hofmannová)

V dalších částech této monografie jsme se rozhodli pro následující postup. Nejprve jsme se zabývali detailnější analýzou právního postavení židovského obyvatelstva a osudem židovského majetku na území dnešní České republiky (tedy s odlišením slovenského vývoje), a to včetně problematiky restitucí a odškodňování do přijetí zákona č. 428/2012 Sb., o majetkovém vyrovnání s církvemi a náboženskými společnostmi. V následujících kapitolách jsme zjištění učiněná v českém případě srovnali s vybranými evropskými státy. Pro provedení srovnání bylo podle našeho názoru nutné v jednotlivých případech alespoň ve stručnosti sledovat historii a postavení židovské menšiny před a v průběhu druhé světové války, proces vyvlastňování židovského majetku v období druhé světové války, restituce bezprostředně po druhé světové válce a restituce a odškodňování obětí holocaustu od 80. let 20. století do současnosti.

Hned v úvodu bylo též nutno vymezit kategorie majetku či odškodnění, kterými se budeme zabývat. Vycházeli jsme při tom z principů, které byly formulovány na výše zmíněné mezinárodní úrovni (zejména na washingtonské konferenci v roce 1998 a na dalších fórech konaných pro jejich naplnění), a z toho, jak zákonodárství jednotlivých států tyto principy realizovalo.

Židovský majetek je (podle uvedených kritérií) možné rozdělit na majetek židovských obcí, spolků a dalších právnických osob (v angličtině označovaný jako communal property), na majetek soukromých osob (private property) a ve vztahu k poválečným restitucím i na zvláštní kategorii majetku bez původních vlastníků a dědiců (heirless property), která má být zohledněna v globálních odškodněních.

Kromě toho nalezneme v právních řádech sledovaných států obecné úpravy restituce (naturální či v penězích) za uloupený, konfiskovaný či vyvlastněný majetek obecně, či naopak speciální úpravy, které se týkají

jednotlivých kategorií majetku, jako jsou zejména půda a nemovitosti, pojistky, zlato a drahé kovy, akcie či jiné cenné papíry, peníze a nejčastěji umělecké předměty. U odškodňovacích programů jde o různé formy jednorázových či opakujících se plateb či o návaznost na sociální zákonodárství jednotlivých států.

II.1 Úvod: Židé v českých zemích do roku 1938 (R. Petráš)

Židé žijí na území českých zemí přes tisíc let. První zprávy o židovském obyvatelstvu se objevují od desátého století. Pro účely této kapitoly bude hlavní zájem samozřejmě věnován nejnovější době, tedy desetiletím, která předcházela protižidovskému teroru za druhé světové války. Klíčové je tedy postupné zrovnoprávnění Židů od konce 18. století a v 19. století, což jim umožnilo rychlé prosazení se v řadě oborů, zejména ve svobodných povoláních (advokacie, lékařství), finančnictví a posléze i v průmyslovém podnikání. Historicky jde tedy o období konce rakouské monarchie a v mnohém navazující poměry první Československé republiky.

Nejdříve je však potřeba se vyrovnat s celkovým vývojem právní úpravy postavení židovského obyvatelstva, tedy s jeho právními specifiky. Můžeme zde zjednodušeně rozlišit tři fáze – středověk, osvícenství a zrovnoprávnění od roku 1849 či 1867, kdy tyto právní odlišnosti z podstatné části mizí. Nacistická éra pak znamená temné vybočení z těchto vývojových tendencí. V době středověku byli Židé téměř úplně odděleni od křesťanské společnosti. Jejich právní statut se opíral o speciální výsady, kterých však nebylo mnoho, a samotný život Židů se řídil převážně vlastními tradicemi vycházejícími z náboženských pravidel.

Zásadní změnu přinesla osvícenská doba, která se snažila přetvořit i postavení židovského obyvatelstva podle představ osvícenských reformátorů. Přinášela sice odstranění mnoha omezení, avšak neznamenala zrovnoprávnění, naopak vlastně poprvé v našich dějinách vznikl rozsáhlý systém právní úpravy postavení židovského obyvatelstva. Silný antisemitismus v habsburské monarchii přežíval velice dlouho do 18. století, kdy již v řadě evropských zemí nacházíme nemalou

otevřenost vůči Židům. Jistým vyvrcholením protižidovských opatření středověku, které však přichází vlastně již v době osvícenské, je vytvoření tzv. familiantského systému v roce 1726 a pak dočasné vypovězení Židů z českých zemí na přelomu let 1744 a 1745. Familiantský zákon z roku 1726 se snažil omezit počet Židů v monarchii tím, že právo na vlastní rodinu – tedy oženit se – měli pouze nejstarší synové. Tento zákon platící až do poloviny 19. století znamenal jedno z nejhorších omezení Židů v našich dějinách a vedl k mnoha osobním tragédiím. Někdy se v této souvislosti hovoří o úředním antisemitismu.¹⁶⁴

Za Josefa II. (samostatná vláda v letech 1780–1790) je radikálně reformována celá habsburská monarchie a mění se i život Židů. Dochází k odstraňování mnoha omezení, ale nadále přežívá výše zmíněný familiantský systém. V roce 1781 je zrušena povinnost nosit zvláštní označení, dovoluje se navštěvovat školy včetně univerzit, povoluje se výkon téměř všech výdělečných činností. V těchto letech se však také zavádí zcela nově vojenská povinnost. Je výrazně omezena faktická židovská autonomie, protože na rozdíl od starší doby jsou Židé mimo jiné podřízeni obecně státním soudům, zatímco dříve měli klíčovou roli vlastní židovské soudy. Změn v právním postavení židovského obyvatelstva bylo za Josefa II. ovšem ještě mnohem více, což zde nelze detailně rozebírat.¹⁶⁵ Po smrti Josefa II. postupně došlo ke stabilizaci systému. Důležitým právním prvkem bylo shromáždění právních předpisů týkajících se Židů do tzv. systemálního židovského patentu (Judensystemalpatent) z roku 1797, který byl rozdělen do deseti oddílů. Právě ten systematizoval předpisy týkající se Židů. Zajímavým a dlouho přežívajícím prvkem byla poměrně rozsáhlá úprava židovského manželského práva v rakouském občanském zákoníku (ABGB) z roku 1811.¹⁶⁶

Tato éra končí revolučním rokem 1848, kdy je židovské obyvatelstvo zrovnoprávněno a naprostá většina specifických ustanovení mizí. Císařský patent ze 4. března 1849 č. 151 RGBl. (říšského zákoníku)

¹⁶⁴ Přehledně viz např. Pěkný, T.: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha 1993, s. 73–85.

¹⁶⁵ Viz např. Mischler, E. – Ulbrich, J.: *Österreichisches Staatswörterbuch II*, Wien 1906, s. 964–969; Pěkný, T.: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, c. d., s. 86–90; Bihl, W.: *Die Juden*, in: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 III/2*, Wien 2003, 2. vyd., s. 890–892.

¹⁶⁶ Podrobně viz Petráš, R.: *Židovská otázka ve Všeobecném občanském zákoníku*, in: *200 let Všeobecného občanského zákoníku*, Praha 2011, s. 359–369.

totiž postavil Židy na roveň křesťanům v ohledu veřejnoprávním i soukromoprávním. I když v pozdějších letech návratu absolutismu a v době snah o spolupráci s katolickou církví došlo k určitému zúžení práv Židů, šlo pouze o přechodnou změnu. Definitivně se pak prosazuje rovnoprávnost v roce 1867, kdy šlo především o základní zákon č. 142/1867 RGBl. (klíčová součást tzv. prosincové ústavy). Ze specifických ustanovení týkajících se Židů zůstává kromě ojedinělých výjimek jen právní úprava židovských náboženských obcí z roku 1890 (daná zákonem č. 57 RGBl.), která v českých zemích zůstala v platnosti do roku 1949.¹⁶⁷

Již na úvod jsou potřebné také významné připomínky týkající se problému vymezení židovské skupiny z jazykového a národnostního hlediska. Tato problematika je totiž v českých zemích složitě provázána s mimořádně komplikovaným česko-německým poměrem i pokusy o jeho právní řešení.¹⁶⁸ Židé byli tradičně vymezeni svým náboženstvím, tvořili tedy velmi vyhraněnou a uzavřenou náboženskou menšinu. Kdo se pod tlakem okolí vzdal (ve středověku i novověku) víry, ten byl pro židovské společenství mrtev a asimiloval se v českém či německém okolí. Od devatenáctého století a hlavně ve dvacátém století je však i u Židů ve střední Evropě (na rozdíl od východní Evropy) význam víry oslabován a mnozí se stali bezvěrci. Vymezení židovské skupiny je pak věcí obtížnou a diskutabilní. Nacisté později vycházeli zejména z náboženství prarodičů, takže osoby, jejichž předkové se stali křesťany ještě v dřívějších generacích, jejich opatřeními často zasaženy nebyly.

Klíčové je, že Židé v českých zemích v moderní době používali jazyk svého okolí, tedy češtinu či němčinu (s určitým preferováním němčiny). Jazyk, který ve střední Evropě tradičně představuje národní afiliaci,

¹⁶⁷ Paleček, V.: Izraelská náboženská společnost, in: Slovník veřejného práva československého II, Brno 1932, s. 28–52; Pěkný, T.: Historie Židů v Čechách a na Moravě, c. d., s. 100, 243–246; Gelber, N. N.: Gemeinde, in: Encyclopaedia Judaica 7, Berlin 1931, s. 210 an.; Urbanitsch, P.: Die politischen Judengemeinden in Mähren nach 1848, in: Moravští Židé v rakousko-uherské monarchii (1780–1918), Mikulov – Brno 2003, s. 48–49; Bihl, W.: Die Juden, in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918 III/2, c. d., s. 890–898; Spyra, J.: Organizace židovských náboženských obcí v rakouském Slezsku na základě zákona z 21. března 1890, in: Židé a Morava, Kroměříž 1999, s. 17; Svěrák, V.: Moravští židé ve světle zákonů v letech 1848–1918, in: Moravští Židé v rakousko-uherské monarchii (1780–1918), Mikulov – Brno 2003, s. 32.

¹⁶⁸ Podrobně viz Petráš, R.: Menšiny v meziválečném Československu, Praha 2009, s. 345–370.

tedy u Židů takovýto význam neměl. V době silného nacionalismu, který počíná od roku 1848, byli Židé pod tlakem svého okolí, jež odmítalo takovouto specifickou skupinu. Mezi Židy se tedy, i v závislosti na regionu či oboru podnikání a zaměstnání, prosazuje asimilace k Němcům či Čechům, kdy se však Židé nemuseli zároveň vzdát své víry, ale někteří tak činili zejména kvůli snadnějšímu společenskému vzestupu.

Teprve od konce 19. století se postupně a jen mezi částí této skupiny prosazuje úsilí o vytvoření vlastního národa (sionismus), který má znovu vytvořit židovský stát v Palestině. Tyto tři skupiny¹⁶⁹ spolu byly navzájem silně znepřáteleny, což ukončila až druhá světová válka. Mezi proněmecky i pročesky orientovanými Židy byli mnozí výrazní nacionalisté, což mělo, jak ještě uvidíme, závažné následky po roce 1945, kdy někteří Židé byli postiženi za svůj bývalý proněmecký postoj. Vcelku je tedy potřeba vidět, že složité rozdělení židovské komunity, vyplývající ze svérázné situace dvou sváříících se národů v českých zemích, mimořádně komplikuje problematiku a má často i právní následky.

Dalším okruhem, k němuž je potřeba se předem vyslovit, je právní řešení národnostní a menšinové otázky, v němž získala židovská skupina mnohá specifika. Za monarchie národnostní a po vzniku ČSR menšinový problém představoval jeden z nejdůležitějších prvků historického vývoje, a existovala tedy i poměrně rozsáhlá právní úprava problematiky, a to zejména po roce 1920. Je však potřeba si uvědomovat, že toto rozsáhlé menšinové či národnostní právo se týkalo především používání mateřského jazyka. Upravovalo tedy hlavně menšinové školství a otázky úředního jazyka, a to pro koncentrované žijící menšiny (v první ČSR soudní okresy s alespoň pětínovou menšinou). Židé žili vcelku rozptýleně, a hlavně obvykle používali jazyk svého okolí, takže tyto komplikované právní problémy se jich v zásadě netýkaly. Speciální právní úprava postavení židovského obyvatelstva po jeho zrovnoprávnění s křesťany až na specifické výjimky neexisto-

¹⁶⁹ Statistiky viz Pěkný, T.: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, c. d., s. 388–389; Friedmann, F.: *Židé v Čechách*, in: Gold, H.: *Židé a židovské obce v Čechách v minulosti a v přítomnosti*, Brno – Praha 1934, s. 733; Kieval, H. J.: *Země mezi: čeští, moravští a slovenští Židé do roku 1918*, in: Bergerová, N.: *Na křižovatce kultur*, Praha 1992, s. 48; Bihl, W.: *Die Juden*, in: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 III/2*, c. d., s. 902–908; Boháč, A.: *Národnostní mapa republiky Československé*, Praha 1926, s. 149–154; Macháčová, J. – Matějček, J.: *Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918–1938*, Opava 1999, s. 115–117.

vala. Měli tedy stejně jako ostatní občané ústavně zaručenou rovnost před zákonem, garantována všechna občanská práva a svobody a jejich specifika náboženská, sociální i jiná byla v zásadě právně irelevantní.

Speciální právní úprava řešila statut a fungování židovských náboženských obcí, které tradičně v praxi nebyly jen organizací náboženskou, ale základem společenského života převážné většiny Židů. Podoba, jakou mají mít židovské obce, se stala náplní mnohaletých diskusí a sporů již za monarchie. Snaha o vyřešení hospodářské krize řady obcí vedla k již zmíněnému vydání zákona o židovských obcích č. 57 říšského zákoníku z 21. března 1890, který v důsledku uplatnění recepčního zákona přešel do československého práva. Zákon však naděje do něj vkládané v zásadě nesplnil. Spory ohledně organizace (například otázky slučování) i kompetencí (známý spor o vedení židovských matrik)¹⁷⁰ náboženských obcí proto pokračovaly i za první republiky, která také nedokázala tento problém vyřešit.

Podle zákona z roku 1890 se náboženské obce staly veřejnými územními korporacemi s vlastní samosprávou, které měly pečovat pouze o náboženské potřeby. K místní obci byly povinně příslušné všechny osoby židovského vyznání s řádným bydlištěm v oblasti její působnosti bez ohledu na různé rituální formy. Na Slovensku byla podle uherského zákonného článku č. 42/1895 situace odlišná a na stejném území existovaly vedle sebe různé obce podle rituální formy – např. ortodoxní. O územním rozsahu obcí rozhodovaly státní úřady (zejména nařízení č. 39 a 42/1893 českého zemského zákoníku), které mohly obce rozdělovat, při nedostatku členů nebo peněz také rušit. Rozmístění obcí bylo tedy vázáno na hustotu a movitost židovského obyvatelstva a v praxi byly územně totožné se soudními okresy.

„Orgány náboženských obcí židovských podle státního práva mohou v zásadě apelovati jen na svědomí, nikoli však uplatňovati úřední moc donucováním vnějším...“¹⁷¹ Výjimkou zde byla povinnost občanů židovského náboženství platit obci daně – státní úřady je mohly i vymáhat pro židovské obce, pokud je obec uložila v souladu s právními

¹⁷⁰ Viz rozhodnutí Nejvyššího správního soudu z roku 1929 ve věci židovských matrik, které shrnuje i právní postavení židovských obcí, Boh. A 7683/29 (67/29).

¹⁷¹ Paleček, V.: Izraelská náboženská společnost, in: Slovník veřejného práva československého II, Brno 1932, s. 34.

předpisy a svými stanovami (§ 22 zákona č. 57/1890). Výnos náboženské daně však židovská obec směla využít jen k zajišťování náboženských potřeb svých členů. Obcím z toho vyplývala řada povinností: zaměstnávat rabína, udržovat synagogy a hřbitovy, zabezpečit výuku náboženství, vést matriku, dohlížet na různé nadace a organizace atd. I když pravomoce, které dával právní řád židovským náboženským obcím, nebyly nijak rozsáhlé, vliv obce a např. jejího rabína na jednotlivce byl značný.

Zákon č. 57/1890 říšského zákoníku představoval jen obecný rámec skutečného uspořádání náboženských obcí. Vlastní organizace byla zakotvena ve stanovách obce, které musela mít podle zákona 57/1890 každá obec. Předlohou pro ně byly vzorové stanovy, které vydalo místodržitelství 1. června 1895. Ne vždy se jimi v praxi obce přesně řídily.¹⁷² Účelem obcí bylo pečovat o náboženské potřeby členů – tj. všech občanů židovského náboženství s bydlištěm v jejich územním obvodu. Obce byly pod státním dozorem, který mohl např. zrušit usnesení či opatření orgánů obce, rozpustit zastupitelské orgány a sesazovat činitele, uložit pokuty aj. V I. instanci rozhodovala o těchto otázkách za monarchie většinou okresní hejtmanství, ve II. zemské politické úřady a ve III. instanci ministerstvo věcí duchovních a vyučování.¹⁷³ Pro vlastní správu měla obec řadu orgánů a funkcionářů, jejichž struktura se podobala obecní samosprávě. Skutečný vliv v obcích byl v rukou elity – za monarchie bylo ostatně volební právo spojeno s placením náboženské daně a tu platili jen bohatší členové. Teprve za první republiky se volební právo demokratizovalo.

Za první republiky (výjimečně i dříve) mnozí Židé „vystoupili z víry“, a to obvykle kvůli sňatku s křesťanem. Množily se však též případy, kdy se tím vyhýbali placení náboženské daně, někteří dokonce pod hrozbou vystoupení z náboženské obce žádali snížení daně. Tako-

¹⁷² Např. Stanovy Israelitské náboženské obce v Kutné Hoře, vydané v Kutné Hoře 1896 (SOkA Kutná Hora, fond Izraelitská náboženská obec v Kutné Hoře 1871–1937, kart. 12). Petráš, R.: Židé a Židovská náboženská obec v Kutné Hoře v letech 1899–1920, in: Židé v Kolíně a okolí. Kolín 2005, s. 119–148.

¹⁷³ § 1 nařízení 96/1897 RGBl. Viz např. Svěrák, V.: Moravští židé ve světle zákonů v letech 1848–1918, c. d., s. 33.

vé chování pochopitelně vyvolávalo kritiku.¹⁷⁴ Většina Židů v českých zemích, která zůstala v židovských náboženských obcích, však měla také daleko k nějakému náboženskému fanatismu a i zde se projevil trend směřující k sekularizaci celé společnosti. Příkazy judaismu např. ohledně potravin dodržovali jen laxně či vůbec ne, mnozí slavili Vánoce, byli pohřbíváni i žehem apod. Jak vzpomíná například člen malé židovské náboženské obce obklopené českým okolím, jehož otec byl přitom funkcionářem obce, do synagogy chodili jen dvakrát či třikrát ročně: „Ostatně pro mnohé Židy jsme nebyli dostatečně židovští. Nikdy jsme nedodržovali náboženské dietní zákony, naše jídla byla stejná jako u našich sousedů.“¹⁷⁵ Ovlivňování českým či německým prostředím ještě zesilovala smíšená manželství, která se velmi rozšířila především za první republiky a byla tak považována za běžný jev.¹⁷⁶ Situace ve východních oblastech republiky byla odlišná mj. kvůli značnému podílu ortodoxních Židů, což se svým způsobem projevovalo i v právní úpravě židovských náboženských obcí.

Pro poznání faktického postavení Židů jsou důležité také jejich hospodářské a sociální poměry, které se v mnohém lišily od většinového obyvatelstva. Ekonomický liberalismus druhé poloviny devatenáctého století umožnil Židům značné hospodářské úspěchy. Zatímco před rokem 1848 patřili v českých zemích většinou k sociálně slabším vrstvám, koncem 19. století již náleželi z velké části ke středním vrstvám a získali značný vliv na ekonomiku.¹⁷⁷ Sociální rozvrstvení Židů se značně odlišovalo od ostatního obyvatelstva – např. v roce 1921 v Čechách

¹⁷⁴ Rozvoj 27. 1. 1920, s. 2–3. Hamáčková, V.: Českožidovské hnutí před první světovou válkou, diplomová práce FF UK 1974, s. 72–74; Bihl, W.: Die Juden, in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918 III/2, c. d., s. 908–910.

¹⁷⁵ Příklad z Kutné Hory – Munk, F.: Z Kutné Hory k Tichému oceánu, Židovská ročenka 5759 (1998–1999), s. 158–159; Petráš, R.: Židé a Židovská náboženská obec v Kutné Hoře v letech 1899–1920, c. d., s. 119–148. Peterová, Z.: Rabín Feder, Praha 2004, s. 53, 85.

¹⁷⁶ Friedmann, F.: Židé v Čechách, in: Gold, H.: Židé a židovské obce v Čechách v minulosti a v přítomnosti, Brno – Praha 1934, s. 733; Wlaschek, R. M.: Juden in Böhmen, vyd. 2., München 1997, s. 48 an.

¹⁷⁷ Macháčková, J. – Matějček, J.: Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918–1938, Opava 1999, s. 135, 164–169 aj.; Havránek, J.: Sociální struktura pražských Němců a Čechů, křesťanů a židů ve světle statistik z let 1890–1930, Český časopis historický 93, 1995, s. 470–480; Nesládková, L.: Sociální profil židovské menšiny na Moravě v meziválečném období, in: Národnostní menšiny a jejich sociální pozice ve střední Evropě, Opava – Praha 1999, s. 118–122.

bylo 61,8 % židovského obyvatelstva (podle náboženství) zařazeno do skupiny samostatných a nájemců (u římských katolíků 40,2 %), 22,8 % zařazeno mezi úředníky (u římských katolíků 7,9 %) a 15,4 % mezi dělníky, učedníky a nádeníky (u římských katolíků 52 %). Ze všech vyznání tak měli Židé největší podíl u skupin samostatných a nájemců, případně úředníků představujících především střední a vyšší vrstvy společnosti, naopak nejmenší podíl u dělníků, učedníků a nádeníků. Židé pracovali (údaje pro Čechy roku 1930) především v obchodu (45 %), nelze však říci, že by zde měli dominantní postavení, protože představovali pouze necelých 15 % zaměstnaných v pomocných obchodních živnostech a 7 % obchodníků se zbožím.¹⁷⁸ Tyto podíly byly však mnohem větší, než by odpovídalo početnosti židovské populace. V některých regionech byl podíl Židů na tamní ekonomice dominantní – například na Ostravsku na konci období první ČSR bylo podle jednoho z odhadů židovských 68 % z báňských, průmyslových a živnostenských podniků, k židovské komunitě patřila také polovina soukromých lékařů a dvě třetiny advokátů.¹⁷⁹

Vysoký procentuální podíl židovského obyvatelstva byl charakteristický pro mnohé prestižní a bohaté sociální vrstvy a skupiny, jako byla svobodná povolání, majitelé podniků, finančních institucí, obchodů či činžovních domů apod. Úspěchy židovského obyvatelstva vyvolávaly závist a občas i obavy z oslabení českých národních pozic. Projetovaly se snahy omezit vliv židovského obyvatelstva v ekonomice, ale mimo jiné i v akademickém světě. Například židovský maloobchod byl vytlačován českými národními zájmy na podporu drobných obchodníků podle hesla „svůj k svému“ a postupně spotřebními družstvy. Přesto si Židé udrželi významné postavení v obchodu i dalších oborech. V Československu na rozdíl od řady jiných zemí ostatně toto úsilí nemělo oporu ve státní politice či právních předpisech, zatímco jinde

¹⁷⁸ Friedmann, F.: Židé v Čechách, in: Gold, H.: Židé a židovské obce v Čechách v minulosti a v přítomnosti, Brno – Praha 1934, s. 734–735; Pěkný, T.: Historie Židů v Čechách a na Moravě, c. d., s. 263. Též viz Machačová, J. – Matějček, J.: Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918–1938, Opava 1999, s. 161–174.

¹⁷⁹ Nesládková, L.: Sociální profil židovské menšiny na Moravě v meziválečném období, in: Národnostní menšiny a jejich sociální pozice ve střední Evropě, Opava – Praha 1999, s. 121.

byl například omezován počet židovských vysokoškolských studentů, který neměl překračovat jejich podíl v populaci.

Nyní budeme věnovat pozornost některým konkrétním problémům postavení Židů v době před holocaustem, tedy především za první Československé republiky. Významnou roli pro postavení Židů ve střední Evropě měla mezinárodní politika a zejména mezinárodněprávní ochrana menšin fungující pod dohledem Společnosti národů. ČSR na rozdíl od řady jiných států regionu neměla v menšinové smlouvě (tzv. malé smlouvě saint-germainské) speciální ustanovení týkající se této skupiny a její definice se odvozovala ze zmínky o nediskriminaci v přístupu ke státnímu občanství z důvodů rasové či náboženské odlišnosti. I na Židy v ČSR se tak vztahovala mezinárodněprávní ochrana menšin.¹⁸⁰ V některých zemích jako v Polsku nebo na Litvě měly židovské menšiny značný politický význam spojený i s velkou početností, což nebyl případ ČSR, kde židovská komunita ani netvořila ucelenou politickou skupinu. Nedochovalo zde také k útlaku židovské menšiny, který by se mohl projednávat v rámci Společnosti národů. Poměrně rozsáhlý systém mezinárodněprávní ochrany menšin, který byl komplikovaně propojen s realitou meziválečné evropské politiky, měl tedy pro Židy v ČSR spíše význam záruky v potenciální nouzi. Naopak jiné menšiny ve státě tento systém s oblibou využívaly jako politický nástroj, což se týkalo zejména Němců a Maďarů. I když úspěšnost jejich stížností byla minimální, do jisté míry se jim podařilo zmezinárodnit menšinové spory v ČSR a připravit tak cestu k Mnichovu.¹⁸¹

Židé vcelku neměli v ČSR důvod ke stížnostem a postoj státu k nim byl pozitivní, což se podobalo situaci za monarchie po roce 1867. Těžké však bylo přechodné období, tedy první světová válka i počátek nové republiky. I židovská komunita byla zasažena do té doby nejhorším válečným konfliktem v dějinách, kdy sice území pozdější ČSR nebylo přímo zasaženo boji, avšak hrozivé ztráty na životech a hospodářský rozvrat se nevyhnuly ani zázemí. V poválečné době v nové republice byli navíc Židé obviňováni jak z dřívějšího protičeského postoje, tak

¹⁸⁰ Viz např. Fuchs, A.: Židé a ochrana menšin, *Zahraniční politika 1922*, s. 1037–1042.

¹⁸¹ Podrobně viz Petráš, R.: *Menšiny v meziválečném Československu, c. d., a Kuklík, J. – Němeček, J.: Od národního státu ke státu národnosti? Národnostní statut a snahy o řešení menšinové otázky v Československu v roce 1938*, Praha 2013.

z viny za hospodářský rozvrat a nedostatek potravin. Někde došlo i k pogromům (Praha, Holešov aj.). Díky politické stabilizaci i mj. postoji prezidenta T. G. Masaryka, který měl výraznou autoritu a anti-semitismus vždy odmítal, se však situace poměrně rychle uklidnila. Incident v Holešově v prosinci 1918, který si vyžádal dvě oběti, tak byl posledním českým pogromem. Menší násilnosti proti židovskému obyvatelstvu se objevovaly i v pozdější době jako např. v roce 1920.¹⁸²

Horší situace byla na Slovensku, kde počáteční chaos měl hrozivější rozsah a odezníval pomaleji. Místní Židé byli navíc značně promaďarsky orientováni, postoj nového státu k nim byl proto negativní. Správa Slovenska v čele s ministrem s plnými mocemi pro toto území Vavro Šrobárem se k nim stavěla odmítavě, považovala je za nespolehlivé a kritizovala je také např. za obchod s alkoholem. Po vpádu Maďarů na Slovensko v létě 1919 je obvinila ze zrady a mnoho jich dala internovat.¹⁸³ Vojenské fiasko ve válce s Maďary ostatně způsobilo protizidovské emoce i v českých zemích. Na Slovensku však přežíval podstatně silnější antisemitismus, což souviselo i s tamní složitou hospodářskou situací v meziválečné éře.

Z hlediska politického života nebyla židovská komunita jednotná a její příslušníky bylo možno nalézt mezi voliči, členy, ale i zvolenými zástupci mnoha stran. Existovaly i židovské politické strany, které však podporovala jen část komunity, a to zejména osoby orientované sionisticky. Židé nevystupovali jako jednotný celek a neměli významnější konkrétní požadavky týkající se postavení komunity nebo fungování státu, jaké šlo nalézt v jiných zemích Evropy. Jistou roli nadále hrálo členění komunity na příznivce asimilace mezi Čechy či Němci a sionisty, na Slovensku (a od roku 1919 i na Podkarpatské Rusi) převládala u židovského obyvatelstva promaďarská orientace. Mnohé osoby se však nehlásily k žádnému z těchto směrů. V meziválečném Československu se opět do jisté míry oživilo za války oslabené českožidovské

¹⁸² Fišer, Z.: Poslední pogrom, Kroměříž – Kojetín 1996; Soukupová, B.: Velké a malé česko-židovské příběhy z doby intenzivní naděje, Bratislava 2005, s. 18 an.; Pěkný, T.: Historie Židů v Čechách a na Moravě, c. d., s. 285, 366. Wlaschek, R. M.: Juden in Böhmen, 2. vyd., München 1997, s. 85.

¹⁸³ Peroutka, F.: Budování státu I., 3. vyd., Praha 1991, s. 436; Yegar, M.: Československo – sionismus – Izrael, Praha 1997, s. 27–28.

hnutí. Hlavní aktivitou českožidovského hnutí v počátcích státu byl boj proti židovským (tedy zejména sionistickým) stranám především při volbách v dubnu 1920, takže je patrné, že jednotlivé skupiny si spíše navzájem konkurovaly.

Významnou právní změnou proti době monarchie bylo uznání Židů jako národa – přesněji možnost hlásit se k židovské národnosti při sčítání lidu. Právní úprava sčítání lidu v meziválečné ČSR sice upřednostňovala jazykovou orientaci, když hlavním znakem, podle něhož měla být zapisována národní příslušnost, byl zpravidla mateřský jazyk, avšak u Židů právní předpisy výslovně stanovovaly výjimku. Židé se totiž mohli přiznat k židovské národnosti bez ohledu na mateřský jazyk, a dokonce i při neznalosti jazyka. Je potřeba zdůraznit, že i v samotné židovské komunitě byla tato problematika sporná a ti, kteří podporovali (zejména českou) asimilaci, odmítali existenci židovské národnosti. Jen část Židů jako náboženské menšiny pak využila možnosti hlásit se k vlastnímu národu.¹⁸⁴

Problém byl propojen zejména s česko-německými vztahy, protože k židovské národnosti se hlásily především osoby dříve zahrnované mezi Němce, případně Maďary. Někdy bývá snaha o snížení počtu dříve vládnoucích národů označována za hlavní příčinu, proč byla zavedena možnost hlásit se k židovské národnosti.¹⁸⁵ Postavení Židů bylo tedy ovlivňováno řadou aspektů vyplývajících například z mezinárodní pozice státu, jeho ekonomiky nebo ze zmíněného složitého česko-německého poměru.

Jak již bylo několikrát naznačeno, byla židovská komunita alespoň v českých zemích značně asimilována a její právní postavení či politický a hospodářský život nebyly odděleny od většinové společnosti. Hledat nějaké specifické problémy židovské komunity tak není jednoduché.

¹⁸⁴ Bubeník, J. – Křestán, J.: Zjišťování národnosti a židovská otázka, in: Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945, Praha 1998, s. 13–29; Bubeník, J. – Křestán, J.: Národnost a sčítání lidu, Historická demografie 19, 1995, s. 121, 129–130; Čapková, K.: Uznání židovské národnosti v Československu 1918–1938, Český časopis historický 102, 2004, s. 77–103; Boháč, A.: Národnostní mapa republiky československé, Praha 1926, s. 16, 148–160.

¹⁸⁵ Bubeník, J. – Křestán, J.: Zjišťování národnosti a židovská otázka, c. d., s. 28–29; Bubeník, J. – Křestán, J.: Zjišťování národnosti jako problém statistický a politický, *Paginae historiae* 3, 1995, s. 127 aj.

Snad nejvýznamnějším byla dlouhodobá krize židovských náboženských obcí. Ty také pro značně asimilovanou komunitu tvořily, vedle židovských spolků, jedinou významnější společnou platformu, zatímco u ostatního společenského a politického života byli jednotliví Židé začleněni do většinové společnosti. Všeobecný úpadek obcí byl způsoben poklesem zájmu o náboženství i dalšími faktory, jako byl úbytek Židů mimo velká centra. Řada obcí tak živořila a z 207 obcí v Čechách a na Moravě v roce 1921 jich po deseti letech existence samostatného československého státu nezůstalo více než 170.¹⁸⁶

Židé prosazující českožidovskou asimilaci i sionisté se snažili o zlepšení situace obcí. Jedním z nejkritizovanějších problémů bylo odpadlictví pro peníze, kdy si členové pod hrozbou svého vystoupení z víry – tedy z náboženské obce – vynucovali snížení náboženské daně, o jejíž výši rozhodovali funkcionáři obcí. I proto byly obce chudé a často jen živořily, ačkoliv jejich členové patřili mnohdy k movitému obyvatelstvu. Za řešení bylo považováno zvýšení náboženské daně bez ohledu na odpor členů a slučování obcí či vytváření jejich svazů. U židovského vyznání, organizačně rozptýleného do množství právně samostatných obcí, tak spolupůsobila československá vláda k vytvoření „vyšších organizačních útvarů kultové struktury“. Sjednocování však probíhalo pomalu a v meziválečné ČSR nebylo dokončeno i kvůli národním sporům.¹⁸⁷

Počátkem roku 1937 byl přijat zákon č. 9/1937 Sb. z. a n., jímž se doplňuje organizace náboženské společnosti židovské v zemích České a Moravskoslezské. Ten sloučil dosavadní náboženské obce v jednotné společenství a připustil sdružování obcí do tzv. svazů. Právní subjektivitu měly mít vedle náboženských obcí, jejichž postavení se v zásadě nezměnilo, také společenství a svazy. Tato konstrukce měla mnohé nejasnosti, zejména pravomoci obligatorně zřizovaného společenství byly vymezeny jen rámcově. Podrobnější předpisy (tzv. ústavu náboženské společnosti židovské) měla vytvořit Nejvyšší rada svazů náboženských obcí židovských a předložit je ministerstvu školství ke schválení. V této

¹⁸⁶ Wlaschek, R. M.: *Juden in Böhmen*, 2. vyd., München 1997, s. 91.

¹⁸⁷ Pěkný, T.: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, c. d., s. 245. *Rozvoj 1920 – 27.* 2., s. 3–4, 19. 6., s. 1 aj.; Paleček, V.: *Izraelská náboženská společnost*, in: *Slovník veřejného práva československého II.*, Brno 1932, s. 37–39.

otázce tak byla klíčová role přenechána samotné židovské menšině, což jinak v menšinovém právu první ČSR bylo poměrně neobvyklé. Zákon se však již do praxe nepodařilo prosadit.

Přestože si nelze postavení Židů v meziválečném Československu idealizovat, neboť i v tehdejší většinové společnosti přežíval pod povrchem antisemitismus, zejména ve srovnání s pozdějšími válečnými hrůzami a ve srovnání se sousedními státy představovalo slušný základ pro život židovského obyvatelstva. To je ostatně zjevné i z pozdějších vzpomínek členů komunity. Hlavním problémem – alespoň v českých zemích, nikoli na Slovensku – tak byla častá moderní obtíž židovských komunit patrná i v řadě západních států. V otevřené společnosti, která umožňovala Židům prosadit se a kde vliv náboženství silně slábl, se totiž společenství začalo výrazně asimilovat a sekularizovat. Nešlo přitom jen o začlenění do českého či německého národa, jak si přáli zastánci asimilace, ale leckdy o pozvolný rozklad komunity. Tradiční společenství značně sláblo i migrací do velkých měst a odchodem do zahraničí. Tyto pozvolné přirozené procesy však razantně přerušil Mnichov a jen o málo později vpád nacistů.

II.2 Osud židovského obyvatelstva v Československu po Mnichovu a za druhé světové války (J. Kuklík, H. Hofmannová, R. Petráš)

II.2.1 Od Mnichova do vyhlášení protektorátu Čechy a Morava

Pomnichovské dohodě došlo k odtržení téměř 1/3 území ve prospěch Německa a na tomto území začala německé správa aplikovat rasové norimberské zákony.¹⁸⁸ Policejní úřady a zejména gestapo používaly již v Rakousku a Německu vyzkoušené metody rasové perzekuce, jejichž cílem bylo donutit Židy k opuštění říšského území. Židé museli chodit do úřadoven gestapa a tam je nutili „po náležitém vysvětlení“ podepisovat prohlášení, že se zavazují během několika příštích dnů odejít

¹⁸⁸ Nejnověji viz Kuklík, J. – Němeček, J. – Šebek, J.: Dlouhé stíny Mnichova, Praha 2011, s. 89–90, a Osterloh, J.: Nacionálně socialistické pronásledování židů v říšské župě Sudety v letech 1938–1945, c. d.

z Říše. Pokud někteří z nich přece jenom zůstávali, čekal je násilný odsun na základě jejich vlastního údajně „dobrovolného“ prohlášení. Proces vyhánění Židů nabyl velkých rozměrů již v říjnu 1938. Docházelo také k přímé internaci židovských občanů v improvizovaných táborech například v Mostě, Ostrově nad Ohří, Olšových Vratech u Karlových Varů a jinde.¹⁸⁹

Vedle rasových měla tato perzekuce i zjevné hospodářské motivy. Nacisté měli zájem o ovládnutí továren, dolů, obchodů, domů, finančního kapitálu a dalších hodnot, jež se nacházely ve vlastnictví či „pod vlivem“ židovských majitelů nebo v nichž měli židovští podnikatelé a jejich bankovní domy své podíly.¹⁹⁰ Šlo jak o majetek velkých židovských vlastníků (například Rotschildovy, Petchkovy, Weinmannovy či Gutmannovy rodiny)¹⁹¹, tak o střední a malé vlastníky.

Dobře patrné je to zejména u strategického důlního a navazujícího těžkého průmyslu na Ostravsku a v severních Čechách. Šlo však často o velmi složité právní a ekonomické transfery, které se navíc často nezastavily na hranicích odstoupených území a pokračovaly poté i po vytvoření protektorátu Čechy a Morava. To vynikne na případu Vítkovického horního a hutního těžířstva (Witkowitz Bergabau- und Eisenhütten Gewerkschaft), které patřilo Gutmannově a Rotschildově rodině (dividendy byly poukazovány bance S. M. Rothschild do Vídně). Formálně byly kuksy převedeny v roce 1937 na The Alliance Assurance Company Ltd. London vedenou L. N. de Rothschildem. O získání kontroly nad Vítkovicemi se po Mnichovu ucházely Dresdner Bank a Hermann Goering Reichswerke, ale také Živnostenská banka (ta ostatně získala i výhodně pod cenou podíly pražské části Petschkova syndikátu).¹⁹² Dresdner Bank hodlala využít k získání

¹⁸⁹ Kocourek, L.: Židé v okupovaných severozápadních Čechách 1938–1945, in: Historie okupaného pohraničí, s. 121.

¹⁹⁰ Zimmerman, V.: Pachatelé a přihlížející, Pronásledování židů v sudetské župě, c. d., s. 137. Autor uvádí, že židovský majetek zanechaný v sudetské župě přesáhl podle dobových odhadů 7 miliard korun.

¹⁹¹ Viz též Jančík, D.: Metody germanizace českého hospodářského prostoru v období německé okupace, c. d., s. 55.

¹⁹² Pražská část Petschkova syndikátu (respektive zástupci Petschkova bankovního domu) nabídla k prodeji své podíly v severočeských dolech již v dubnu 1938. Viz fond Živnostenská banka, www.cnb.cz/cs/o_cnb/archiv_cnb/fondy/zb.html.

kuksů i případné propuštění v Rakousku zatčeného L. Rothschilda. Po 15. březnu 1939 byl koncern obsazen Němci a přičleněn k Hermann Goering Reichswerke.¹⁹³ Ovládnutí řady severočeských dolů (ale i dolů na Plzeňsku a Žatecku) například vedlo v červnu 1939 k vytvoření zvláštní společnosti Sudetenlaendische Bergbau AG (SUBAG). Ta ovládla například i Citicko-habartovské hnědouhelné těžařstvo vytvořené v roce 1871 židovskou Gutmannovou rodinou. Nicméně ještě před Mnichovem Wolfgang Gutmann prodal kuksy dalšímu z významných židovských podnikatelů Petschkovi (respektive ústecké části Petschkova syndikátu). Spolu s dalšími podíly byla těžířstva (horní společnosti) židovských podnikatelů konfiskována a převedena pod SUBAG se sídlem v Mostu. SUBAG se v průběhu války stal součástí Teichswerke Aktiengesellschaft für Berg und Hüttenbetrieb Hermann Göring. O ovládnutí dalšího klíčového podniku Báňské a hutní společnosti svedla Česká banka Union (Böhmische Union-Bank), která se stala dcerou Deutsche Bank, zápas se svou konkurentkou, Českou eskomptní bankou (Böhmische Escompte-Bank), která se stala expoziturou zájmů výše zmíněné Dresdner Bank.¹⁹⁴ Samotná Česká eskomptní banka je dobrým příkladem urychlené „vnitřní“ arizace českých soukromých bank, která v sobě zahrnovala v první fázi propouštění osob židovského původu ze správních a dozorcích rad, představenstev a ředitelství a jejich nahrazování osobami „árijskými“, zpravidla spojenými s NSDAP a nacistickou administrativou. Poté následovali i ostatní židovští zaměstnanci.¹⁹⁵ Hned po 15. březnu byla totiž banka, v níž měl silné zastoupení židovský kapitál, převedena do koncernu Drážďanské banky právě s odkazem na nutné „odžidovštění“ a do čela nové správní rady byl jmenován exponent Drážďanské banky Karl Rasche.¹⁹⁶

¹⁹³ K této problematice blíže viz Kuklík, J.: Do poslední pence, Praha 1997, s. 158, a TNA, FO 371. vol. 24289.

¹⁹⁴ Jančík, D.: Metody germanizace českého hospodářského prostoru v období německé okupace, c. d., s. 55.

¹⁹⁵ K tomuto pojmu viz Šouša, J. – Jančík, D. – Kubů, E. – Milotová, J. – Novotný, J.: „Arizační profitenti“. Úloha bank v procesu arizace v protektorátu Čechy a Morava, c. d., resumé, s. 1.

¹⁹⁶ Průcha, V. a kol: Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, díl I. 1918–1945, Brno 2004, s. 472–473. Podrobněji viz též Jančík, D. – Kubů, E. – Šouša, J.: Arisierungsgewinnler. Die Rolle der deutschen Banken bei der „Arisierung“ und Konfiskation jüdischer Vermögen im Protektorat Böhmen und Mähren 1939–1945, c. d., s. 59 an.

Podle podobného scénáře postupovala Deutsche Bank v České bance Union.¹⁹⁷

„Opuštěný“ židovský majetek na území odtrženém po Mnichovu neprodleně zabavovalo gestapo a v dohodě s landráty dosazovalo do židovských podniků a obchodů „politicky přezkoušené“ árijské vedoucí. Ostatně říšský komisař pro sudetoněmecká území Konrad Henlein nařídil dosazení správců do židovských podniků již 12. listopadu 1938. Následovala etapa omezování majetkových převodů různých kategorií, přihlašování židovského majetku a konfiskace. Objevil se tak klíčový pojem následujícího období, a to „arizace“ (německy Arisierung). Arizace totiž znamenala převádění majetku z rukou Židů do rukou árijců. Na arizaci se opět aktivně podílely německé banky, v případě Sudet nejaktivněji již výše zmíněná Dresdner Bank.¹⁹⁸

Právní základ pro konfiskace židovského majetku na odtrženém území poskytovaly dosavadní říšské předpisy, zejména ty jejich části, které hovořily o „nepřátelském majetku“. Šlo například o zákon o odejmutí majetku nepřátelského státu ze dne 14. července 1933 pro území přiřčené k bavorské východní marce a nařízení o odejmutí majetku nepřátelského státu v Rakousku (pro oblasti přiřčené k župám Horní Dunaj a Dolní Dunaj) ze dne 18. listopadu 1938.

Za tzv. křišťálové noci z 9. na 10. listopad 1938 byly napadeny židovské synagogy, obchody i jiné budovy v Německu jako odvěta za atentát židovského mladíka na německého diplomata Ernsta von Ratha v Paříži. Útoky se týkaly i odtrženého československého pohraničí, kde především oddíly SA zapálily židovské synagogy v Liberci, Teplicích, Opavě, Krnově, Mostě, Litoměřicích a Sokolově (Falknově).¹⁹⁹ I na dalších místech lidé drancovali židovské obchody a ničili okna i zařízení židovských obydlí, většinou však až během 10. listopadu a v následujících dnech.

¹⁹⁷ Tamtéž.

¹⁹⁸ Berlínská velkobanka Dresdner Bank spolupracovala zejména s Říšskými závody Hermann Goering (Hermann Goering Reichswerke). Osterloh, J.: Die Arisierung in Sudetenland, in: Henke, K. D. (ed.): Die Dresdner Bank im Dritten Reich, München 2006, s. 175 an.

¹⁹⁹ Zimmerman, V.: Pachatelé a přihlížející, Pronásledování židů v sudetské župě, c. d., s. 131–134.

Protižidovské tažení se nakonec protáhlo až na přelom let 1938 a 1939. Rekapitulace těchto událostí působí výmluvně: vypáleno a zbořeno bylo 44 synagog, 3 modlitebny a rasové nenávisti nebyly ušetřeny ani židovské hřbitovy, kterých bylo devastováno celkem 63. V průběhu listopadu a prosince 1938 docházelo k dalšímu zatýkání a internování Židů v táborech. Jak nejnověji dokumentuje ve své práci T. Jelínek, kromě přímých ztrát na židovském majetku se v souvislosti s „křišťálovou nocí“ uplatnila i politika nevyplácení sjednaných pojistek za zničený majetek židovským vlastníkům (s určitou výjimkou cizích státních příslušníků), ale naopak německému státu.²⁰⁰

V souvislosti s křišťálovou nocí a následnou protižidovskou perzekucí došlo k prudkému vzednutí vlny židovské emigrace do vnitrozemí pomnichovské Česko-Slovenské republiky.²⁰¹ Nacistům se tak podařilo rychle vyhnat z pohraničí většinu židovského obyvatelstva.²⁰² Následně „árijské“ německé obyvatelstvo obsazovalo po vyhnaných Židech domy, byty, obchody, ordinace či advokátní kanceláře.²⁰³ Podle jedné z regionálních studií týkající se Horšovského Týna připadly nejprve opuštěné židovské nemovitosti do správy města, nicméně již od srpna 1938 byl z příkazu SdP prováděn podrobný soupis židovského nemovitého majetku, který byl doplněn po Mnichovu. Od ledna 1939 byly poté židovské nemovitosti na základě vyhlášky landrátu dávány k prodeji. O prodej se zájemci hlásili po vyplnění zvláštního dotazníku. V dražbách byly prodávány domy, na nichž vázly zástavy a hypotéky, které samozřejmě uprchlíci nemohli dále splácet. O nejlukrativnější nemovitosti se často hlásili vyšší vojenští a političtí činitelé.²⁰⁴

Nové směry výzkumu sledované problematiky přináší možné využití prací zejména rakouské historické komise, neboť její zjištění o meto-

²⁰⁰ Jelínek, T.: Pojišťovny v českých zemích v letech 1938–1945, c. d., s. 54–55.

²⁰¹ K tomu viz nejnověji Benda, J.: Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939, Praha 2013, s. 364.

²⁰² Tamtéž. Viz též Zimmerman, V.: Pachatelé a přihlížející, Pronásledování židů v sudetské župě, c. d., s. 135 an.

²⁰³ Krejčová H.: Židovská komunita v Sudetech a její osudy po Mnichovu – 1938, in: Židé v Sudetech, Praha 2000, s. 134–135. Autorka uvádí, že podle celoříšského sčítání lidu z 19. 5. 1939 žilo na sudetském území 2 373 Židů, zatímco podle sčítání z roku 1930 žilo na těchto územích 24 880 obyvatel židovského vyznání, tamtéž, s. 129 a 138.

²⁰⁴ Thomayerová, J.: Židovský osud na malém městě v Říšské župě Sudety – příklad Horšovského Týna, in: Židovská menšina za druhé republiky, c. d., s. 174.